

Міністерство освіти та науки України

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-
ДОРОЖНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА БІЗНЕСУ

Кафедра економічної теорії і права

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

по курсу

«Економічна історія»

Харків 2005

ПЛАН

- Тема 1: Предмет та завдання дисципліни.
- Тема 2: Господарські форми економіки стародавнього світу.
- Тема 3: Становлення та розвиток феодальної системи господарства.
- Тема 4: Мануфактурний період світової економіки та перехід до індустріального суспільства (XVI — перша половина XIX ст.).
- Тема 5: Світове господарство в другій половині XIX — на початку XX ст.
- Тема 6: Світове господарство в роки Першої світової війни та перші повоєнні роки.
- Тема 7: Світове господарство у міжвоєнний період.
- Тема 8: Світова економіка в роки Другої світової війни.
- Тема 9: Світове господарство після Другої світової війни
- Тема 10: Економіка незалежної України.

Тема 1. Предмет та завдання дисципліни

1. Предмет та функції економічної теорії.
2. Періодизація економічної історії

1. Предмет та функції економічної теорії

Економічна історія вивчає еволюцію господарської діяльності, господарського буття людства від первісного суспільства до сучасності. Ці питання є предметом економічної історії (або історії народного господарства) як науки, яка відіграє фундаментальну роль у системі історико-економічних дисциплін. Економічна історія також тісно пов'язана з цілою низкою інших наукових дисциплін — демографією, соціологією, психологією, державоведенням, політологією, історією держави та права, історією культури, релігії тощо. Вона використовує матеріал, нагромаджений та проаналізований у межах цих наук, у свою чергу збагачуючи їх необхідними фактами історико-економічного характеру.

Історія світової економіки є обов'язковим предметом при підготовці економістів усіх спеціальностей. У сучасному світі зростає інтерес до економічної історії як науковців, так і широкої громадськості. Така ситуація пояснюється тим, що економічна історія як наука та навчальна дисципліна виконує кілька важливих завдань.

Одне з найважливіших завдань економічної історії — узагальнення та аналіз господарського досвіду (як позитивного, так і негативного), нагромадженого людством. Вивчення цього досвіду дає змогу вченим прогнозувати економічний розвиток, розробляти найбільш доцільну економічну стратегію й тактику, давати практичні рекомендації. Спеціалісти-практики, ураховуючи рекомендації вчених, дістають можливість уникати помилок та приймати обґрунтовані рішення.

Важливою функцією економічної історії є також формування в економістів та фахівців інших галузей знань певного типу мислення, завдяки якому дослідники можуть віднайти та проаналізувати історичні корені сучасних економічних проблем, побачити та вивчити аналогічні ситуації, розрахувати на основі здобутого досвіду найкоротші шляхи їх розв'язання.

Економічна історія як наука виникла в XVIII ст. Відтоді постійно розширюється перелік тем, які є предметом її аналізу, ускладнюються методи дослідження, зростає кількість наукових шкіл. На сучасному етапі економічна історія вивчає велике коло питань, серед яких найважливішими можна вважати такі: вивчення економічної історії країн, регіонів, територій, історії світового економічного співтовариства, етапи його формування. Студенти повинні з'ясувати, що таке світове співтовариство, які його сучасні характеристики. Виходячи з принципу історизму необхідно простежити, як створювалося світове економічне співтовариство, проаналізувати основні причини, що визначали цей процес. Доцільно розглянути питання про постійне поглиблення економічного співробітництва між країнами, зупинитися на питанні про міжнародні економічні союзи та організації— урядові та позаурядові. до питань, які вивчає економічна історія, належать також питання про типи економік, які існували в історії людства та існують у наш час, інакше їх можна назвати проблемою багатоваріантності економічного розвитку. Вивчаючи проблему багатоваріантності сучасних господарських систем, доцільно розглянути особливості економіки країн з розвинутою ринковою економікою, виділити специфічні риси неринкової економіки, проаналізувати економічний розвиток численної групи так званих країн, що розвиваються. В останній групі необхідно окремо виділити країни аграрно-сировинні, аграрно-індустріальні, «нові індустріальні», країни «нафтової еліти», країни, економіка яких орієнтована на переважний розвиток міжнародного туризму, тощо.

При аналізі типу економічної системи слід звернути увагу на структуру народного

господарства, співвідношення в ньому таких галузей, як промисловість, будівництво, зв'язок, транспорт, енергетика, сфера послуг, сільське господарство. Досить показовою є структура експорту та імпорту, ступінь відкритості країни, її залученість до світового господарства, рівень економічної інтеграції з іншими країнами. Необхідно розглянути характер відносин власності на засоби виробництва, оцінити співвідношення в народному господарстві приватного, кооперативного, державного секторів економіки. Дуже важливим також є аналіз державної політики щодо приватного підприємництва та приватної ініціативи. Суттєвою рисою економічної системи є також ступінь сприйняття нею НТП, що знаходить свій вираз у специфіці розвитку науки, наукомістких та високоскладних виробництв.

Це, безперечно, важливі, але далеко не всі характеристики типу економічної системи. Вивчаючи проблему багатоваріантного економічного розвитку, студентів слід самостійно розширити цей перелік та спробувати виділити інші типи економіки.

2. Періодизація економічної теорії

Для економічної історії важливим є питання її періодизації. З'ясовуючи це питання, слід мати на увазі певну умовність та відносність кожного з варіантів періодизації економічної історії, що цілком зрозуміло: адже кожна періодизація -це спроба класифікувати факти, яка враховує лише певну їх частину. Отже, сфера застосування тієї чи іншої періодизації завжди обмежена. Так, марксистську теорію формацій, за якою виділяються певні стадії в історико-економічному розвитку суспільства (первіснообщинний, рабовласницький, феодальний лад тощо), можна застосувати до економічної еволюції народів Західної Європи, на матеріалах якої вона й була сформульована, годі як при аналізі господарського розвитку країн Африки, Азії, Австралії вона «не працює». Водночас теорії історичного кругообігу та теорії цивілізацій, підкреслюючи специфіку національних економік, обмежують можливості зіставлення господарського розвитку окремих країн та континентів у різні періоди їх історії. Таким чином, вибір варіанта періодизації, якому слід надати перевагу, залежить від конкретного завдання дослідження та специфіки країни або регіону, що вивчається.

Найважливішим об'єктом аналізу економічної історії є також проблема факторів, які впливають на темпи та характер економічного розвитку й визначають у кінцевому підсумку рівень і специфічність національних економік. Вивчення цих чинників може допомогти з'ясувати, чому господарства одних країн розвиваються швидко й ефективно, інших — повільно та нестабільно, а економіка третіх взагалі немовби «ходить по колу», тобто підпадає під вплив так званих «хибних кіл розвитку». Аналіз чинників економічного зростання також дає можливість ученим виділити найбільш або найменш сприятливі періоди в господарському розвитку окремих країн, що може бути корисним при вивченні іншого важливого питання економічної історії— економічної політики держави.

Важлива складова державної економічної політики — розроблення та здійснення господарських реформ. При її вивченні слід виділити найбільш масштабні господарські реформи в різних країнах, з'ясувати мету цих реформ, методи та характер їх проведення, досягнуті результати. Обов'язковим елементом аналізу має бути вивчення історико-економічного фону, на якому проводяться господарські реформи, виявлення верств суспільства, які підтримують нововведення або виступають проти них.

У курсі економічної історії досить ґрунтовно вивчається історія важливих економічних процесів, таких, наприклад, як феодалізація та її особливості в країнах Європи та в Україні, процес покріпачення селян, промислові перевороти, еволюція товарно-грошових відносин, урбанізація та становлення міської економіки в Західній Європі та в інших країнах тощо. Вивчається також еволюція економічних інститутів — грошей, кредиту, податків, цін та ін.

Предметом аналізу економічної історії є також розвиток провідних галузей господарства, динаміка та стан основних категорій продуктивного населення, соціально-

професійна структура суспільства.

Зрозуміло, що не всі питання, які становлять предмет економічної історії, вивчені достатньо ґрунтовно. Існують проблеми, з яких написано багато тисяч монографій, десятки тисяч статей, яким присвячено спеціальні періодичні видання, регулярно проводяться міжнародні наукові конференції та симпозіуми. До таких проблем, зокрема, належить аграрна історія. Інші проблеми поки що привертають менше уваги, наприклад, господарські реформи: окремі проблеми досі залишаються «білими плямами». Вони чекають свого дослідника. Проте очевидним є те, що на розвиток історико-економічної науки загалом впливає загальний рівень історико-економічної освіти в суспільстві, рівень професійної підготовки економістів, а також потреби суспільства.

Тема 2. Господарські форми економіки стародавнього світу

1. Первісне суспільство
2. Рабовласницький спосіб ведення господарства
3. Давньосхідна економіка
4. Антична економіка

1. Первісне суспільство

Перший в історії людства — первіснообщинний — спосіб ведення господарства пройшов довгий та складний шлях. Археологічні дослідження дають змогу визначити його витoki 5—3 млн років до н.е. Історія первісного господарства умовно поділяється на ряд етапів — передісторія господарства та матеріальної культури (до 1 млн років до н.е.), примітивно-привласнюючий (до XI тис. років до н.е.), розвинутий привласнюючий (до IX тис. років до н.е.), зародження створюючого господарства п\—VIII тис. років до н.е.) до доби створюючого господарства (VIII—V тис. років до н.е.). Кожний з цих етапів характеризується певним ступенем розвитку знарядь праці, вихідних матеріалів для їх виготовлення, організації ведення господарства, якості житла тощо.

В основі первіснообщинного способу господарської діяльності лежить примітивна колективна праця та споживання, обумовлені низьким рівнем розвитку продуктивних сил, надзвичайною залежністю від навколишнього середовища.

В економічній історії роль первіснообщинної доби досить велика. Саме в цей період закладено основи докапіталістичних економічних структур, що визначали форми подальшого розвитку людства на тисячоліття вперед. Створені й передані наступним поколінням найважливіші галузі економіки. Услід за першим великим поділом праці (скотарство відокремилосся від землеробства) настає наступний великий поділ праці — відокремлення ремесла від сільського господарства. Це, у свою чергу, обумовило розвиток обміну, спочатку натурального, без участі грошей, потім — товарного виробництва, зародження та створення перших в історії людства міст.

Протягом багатьох тисячоліть разом з основною продуктивною силою — виробниками — у процесі розвитку людства вдосконалювались предмети та знаряддя праці. Вони еволюціонували від недосконалих кам'яних рубил до сокир, молотків, луків, списів, сільськогосподарських знарядь.

Нові потреби сільськогосподарського розвитку сприяли появі металевих знарядь, спочатку з міді, потім — з бронзи. У первісну добу закладено основи гончарного та текстильного виробництва, будівництва глинобитного та кам'яного житла, гірничої справи та металургії, деревообробки та теслярства, транспортування (винахід колеса, вітрил) тощо.

Яскравим прикладом господарського розвитку цієї епохи є трипільська культура, яка була поширена на території України в період 3500—1700 років до н. е. Природні умови цього регіону сприяли не лише мисливству та збиральництву. Трипільським племенам був притаманний високий рівень культури, який позначився на всіх сферах їх життя. Тут було розвинуте гончарство, посуд ліпили вручну, потім його випалювали в печах, розфарбовували. Жили в дерев'яних або в глинобитних житлах, білених та розмальованих. При цьому слід зазначити, що декоративний розпис будинків, форма та розпис кераміки стали невід'ємною частиною сучасної української культури.

Головну роль у господарстві трипільців відігравало мотижне землеробство та скотарство. Основні сільськогосподарські культури — пшениця, ячмінь, просо. Землю обробляли дерев'яними мотиками з кам'яними або роговими наконечниками; урожай збирали за допомогою кам'яних серпів з крем'яними лезами, молотили ціпами. Мололи зерно на кам'яних зернотерках.

Скотарство відігравало значно меншу роль, хоча майже всі види сучасних свійських тварин були в господарстві трипільців. Проте скотарство та землеробство не

могли повністю задовольнити потреби, тому у трипільців досить велику роль продовжували відігравати мисливство та рибальство.

З часом у господарстві трипільців поряд із кам'яними знаряддями праці з'являються й мідні. У трипільських поселеннях археологами знайдено мідні сокири та гачки.

Зростання продуктивних сил, поглиблення суспільного поділу праці, розвиток товарного виробництва та обміну привели до виникнення приватної власності, індивідуального господарства та розпаду роду. Виділення більш заможної верхівки, перетворення в рабів спочатку військовополонених, а потім і збіднілих членів племені поступово розкладали громадське господарство та колективну власність. Поява певних надлишків у процесі виробництва, унаслідок війн та грабувань, виникнення майнової нерівності прискорили формування приватної власності, класового суспільства, утворення державності.

Головною господарською формою була громада. У процесі розкладу первісного ладу на зміну родовій та сімейній прийшла сусідська громада. Водночас відбувався перехід від особистих (родових) відносин до майнових.

2. Рабовласницький спосіб ведення господарства

Залежно від природних особливостей того чи іншого племені, економічних умов, відносин із сусідніми народами тощо склалися громади «азіатського» та «античного» типу, які дали початок формуванню ранньорабовласницьких держав. У свою чергу, «германські» або «слов'янські» громади стали колыскою ранньофеодальних держав Центральної та Східної Європи.

Основа виробничих відносин рабовласницького способу ведення господарства — власність рабовласника на засоби виробництва та на раба. У виробництві діяв прямий позаекономічний примус. Раб перетворюється в «розмовляюче знаряддя», на його долю випадає непосильна праця, передчасна смерть.

Історія рабовласницького способу ведення господарства, виникнення перших цивілізацій налічує кілька тисячоліть і локально охоплює країни Стародавнього Сходу та античні держави. До речі, цей спосіб господарювання й донині притаманний деяким племенам Південної Америки.

У державах Стародавнього Сходу (Єгипет, Індія, Китай, Месопотамія та ін.) сільська громада («азіатського типу») була суттєвим елементом їх економічного ладу. Як правило, головною галуззю господарства цих держав було поливне землеробство, що поєднувало найвищу якість іригаційних споруд та польових робіт з примітивною технікою будівництва та обробітку землі.

3. Давньосхідна економіка

Давньосхідна економіка — приклад найсуворішої державної централізації. Держава була розпорядником робіт та головним власником усіх зрошуваних земель. Численні господарства общинників, у свою чергу, сплачували до скарбу (казни) натуральні податки (зерно, птицю тощо) та брали участь у громадських роботах (будівництві грандіозних культових та світських споруд). Частина державних та храмових земель здавалась в оренду. У системі натурального господарства економічне значення мала зовнішня торгівля. Вивчення економічної структури та форм виробничих відносин у давньосхідних суспільствах, де праця рабів не мала великого виробничого значення, дає змогу вважати виробництво на Давньому Сході рабовласницьким лише умовно, а самі суспільства розглядати як особливу, «азіатську», систему господарства.

4. Антична економіка

Держави, які склалися на базі «античної» громади (Греція, Рим), набули рис класичного рабства. Становлення античної економіки відбувалося в межах невеликих полісів (міст-держав), найчастіше ремісничого типу, які розширювали свою територію та поповнювали робочу силу у воєнних походах. Більш високі продуктивність праці та темпи економічного розвитку забезпечувались значно ширшим, ніж на Давньому Сході, використанням техніки (залізні знаряддя праці у землеробстві, будівництві тощо). Удосконалювалась гірнична справа та металургія. Проте технічний прогрес зачіпав лише ті галузі, у яких використовувалась здебільшого праця вільних громадян, а не рабів.

Головним центром ремісничого виробництва та торгівлі стали Афіни. З часом вони поступилися Давньому Римові, який перетворився у центр величезної держави із завершеною формою сільськогосподарського виробництва.

У рабовласницьку добу виникли фінансово-грошові відносини. Стародавній світ уже знав карбування мідних, срібних та золотих монет. Здійснювалася податкова політика: стягується поземельний та особистий податки, податки з міст, народів та громад, податки на предмети споживання. Переважання натурального побуту супроводжувалось вилученням податків у натуральному виразі або у вигляді відробітків.

Студентам необхідно з'ясувати основні причини падіння рабовласницьких держав: гострий соціально-економічний конфлікт рабовласницької системи господарювання, поширення системи колонату як перехідної форми до феодальної системи господарювання, повстання рабів, навала варварів тощо. Падіння Західної Римської імперії в 476 р. (V ст.) н. е. стало умовною межею між добою рабоволодіння та феодалізму.

Тема 3. Становлення та розвиток феодальної системи господарства

1. Розвиток феодальних відносин у Західній Європі
2. Формування феодальних відносин у Київській Русі (IX—XII ст.) та господарство українських земель під час феодального роздроблення та в Польсько-литовський період (XIII—XVI ст.)

1. Розвиток феодальних відносин у Західній Європі

Середньовіччя — це відносно тривалий період у розвитку суспільства, який характеризується особливими формами соціального, політичного та культурного життя. У цю історичну епоху людство досягло помітного прогресу матеріальної та духовної культури.

Феодальне суспільство як у Західній, так і в Східній Європі, а також у країнах інших континентів пройшло у своєму розвитку три основні стадії, або періоди, — раннього, розвинутого та пізнього феодалізму. Однак щодо питання періодизації доби середньовіччя на загальносвітовому рівні немає єдиної думки, адже перехід до феодалізму в різних країнах Європи та Азії не був одночасним. Раніше за інші країни феодальні відносини, на думку багатьох дослідників, склались у Китаї, в Європі їх формування датується V—VII ст. н.е. Неоднаковими для різних країн є і хронологічні рубежі, що відокремлюють період раннього середньовіччя від періоду його розквіту та входження у завершальну стадію. Етапи феодалізму загалом для країн Західної Європи визначаються з V до середини XVII ст., від падіння Західної Римської імперії до англійської буржуазної революції. При цьому доба раннього феодалізму тривала з V до X ст. включно; розквіту феодалізму — з XI до XV ст.; завершальна стадія, розклад феодального суспільства — з XV до середини XVII ст.

Якщо в Італії та Франції феодалізм складався на ґрунті синтезу римських та германських соціально-економічних інституцій, то в Німеччині, Англії, східноєвропейських країнах перехід до феодалізму відбувся на основі розпаду родоплеменного ладу, оминувши рабовласницьку господарську систему.

Феодальний лад передусім характеризується зростаючим феодальним землеволодінням, яке в процесі своєї еволюції набрало певних форм:

Алод — повністю незалежне спадкове землеволодіння; земля, що вільно відчужується.

Бенефіцій — умовна, не спадкова форма землеволодіння, що передбачає виконання певних обов'язків, найчастіше воєнних.

Феод — умовна, спадкова форма землеволодіння, що передбачає прийняття васальної присяги сюзерену — феодалу, який надав землю. Присяга зобов'язувала васала воювати під командою сюзерена й у разі необхідності викупати останнього з полону.

Господарство феодала мало багатогалузевий характер, що пояснюється необхідністю в умовах панування натуральних відносин забезпечувати всі потреби феодала. Орні землі феодального маєтку ділились на дві частини: панські (домен) та селянські.

Розвиток феодальних відносин веде не лише до зростання феодального землеволодіння, що супроводжується розвитком системи селянських повинностей, а й до подальшої регламентації особистої свободи селян, тобто їх покріпачення. Водночас з погляду підвищення продуктивності праці у селянина з'явилася деяка матеріальна заінтересованість у результатах своєї праці, тоді як раб був повністю позбавленим власності й безправним. Селянин мав власне господарство, власні знаряддя праці, був членом громади, яка захищала не лише його, а і його майнові права.

Період раннього середньовіччя характеризувався досить низьким рівнем розвитку продуктивних сил, що визначало форми особистої та поземельної залежності селянина від феодала. Основною формою відносин феодала та селянина була так звана феодальна

рента, яка існувала в трьох видах: у вигляді відробіткової ренти (або панщини), продуктової ренти (або натуральний оброк) та грошової (грошовий оброк). З розвитком ринку, в період трансформації феодальних відносин у капіталістичні починає переважати грошова рента. Процес переходу до грошової ренти від двох перших форм рентних відносин називається комутацією ренти. При цьому феодальна залежність селян звичайно зменшувалась або зовсім знищувалась (за викуп). Подібного типу господарства переважали у більшості країн Західної Європи.

У господарствах з виробництвом додаткового продукту (здебільшого в панському господарстві — домені) звичайно переважала відробіткова рента — панщина на панському полі, обслуговування панських млинів та інших підприємств тощо. У цьому разі феодальна залежність доходила до прикріплення селян до землі (кріпосництва). Для цього потрібні були відповідні економічні та політичні умови, насамперед вигідні для феодала поставки місцевої сільськогосподарської продукції (найчастіше хліба) на більш або менш віддалений ринок, а також могутня централізована держава, здатна прикріпити селянство до землі. Господарства подібного типу переважали в Східній Європі, де існували ці умови.

Епоха феодалізму загалом характеризувалася переважанням сільського господарства над ремеслом, а відповідно і села над містом у загальній народногосподарській структурі виробництва. Тому при вивченні даної теми слід приділити більше уваги питанню еволюції сільськогосподарського виробництва, простеживши, у який спосіб зміни в цьому провідному секторі економіки впливали на розвиток ремесла та торгівлі.

У зв'язку з цим слід розглянути процес генезису середньовічного міста як осередку ремісників та торгових людей. У Західній Європі феодальні міста передусім з'явилися в Італії та Франції: Венеція, Генуя, Марсель, Піза тощо.

У період розквіту феодалізму населення міст дедалі більше обтяжує їх підлегле становище щодо сеньйора (феодала), котрий володіє міською землею та регламентує життя населення. Це призводило у XII—XIII ст. до так званих комунальних революцій — від відкритих збройних виступів до викупу жителями міст власних привілеїв та вільностей у сеньйорів за гроші. У результаті комунальних революцій велика кількість міст завойовують самостійність, отримують самоуправління. В Італії виник ряд міст-республік — Венеція, Генуя, Мілан, Флоренція; у Франції та Нідерландах — міста-комуни; у Німеччині — імперські міста — Бремен, Гамбург, Любек; в Англії більшість міст перейшла від старих власників під юрисдикцію короля.

Головна перемога мешканців міст (міщан) полягала в тому, що вони добилися особистого звільнення від кріпосної залежності. Це створювало сприятливі умови для ефективнішого розвитку ремесла та торгівлі.

Боротьба міщан з феодалами зумовила також виникнення ремісничих цехів, головним завданням яких був захист ремісників від сваволі феодала. Такі цехи являли собою корпоративні організації ремісників однієї спеціальності. Найбільшого поширення вони набули у XIII—XIV ст. Членами цеху були майстри, у майстернях яких працювали підмайстри та учні. Кожен ремісник виробляв свою продукцію від початку до кінця, розподілу праці не існувало.

Для того щоб стати цеховим майстром, необхідно було пройти етап учнівства (до семи років), попрацювати кілька років підмайстром, після чого скласти іспит, виготувавши самостійно виріб. сплатити вступний внесок та влаштувати вечірку для членів цеху. З метою боротьби проти конкуренції всередині цеху запроваджувалась жорстка регламентація: заборонявся будь-який прогрес техніки, обмежувалась кількість учнів та підмайстрів, регламентувалися постачання та збут готової продукції, заборонялася робота при штучному освітленні, не дозволялася зміна технологічного процесу тощо. У таких умовах головним елементом виробництва ставала виключно висока особиста майстерність самого ремісника. Так, у німецьких цехах екзаменаційною роботою для ковалів було виготовлення кінської підкови без зняття мірки (перед

підмайстром, який екзамінувався, два-три рази проїжджали на коні, для якого потрібно було зробити підкову).

Цех визначав не лише робочий, а й позаробочий час ремісників, і навіть певною мірою керував їх свідомістю: загальноцехова церква, каса взаємодопомоги, загін у воєнному ополченні міста, суд та кодекс поведінки, навіть місця проживання та погребання (у багатьох європейських містах можна знайти вулиці Хлібні, Мясницькі, Різницькі та інші. на яких у середньовіччі селилися ремісники відповідних цехів).

Виконавши завдання захисту інтересів ремісників, цехи стали гальмувати процес переростання ремісничого виробництва у дрібнотоварне. Це стало особливо очевидним на етапі розкладу феодалізму та становлення ринкових відносин.

За прикладом ремісничих цехів й з тих самих причин торговці (купці) об'єднувалися у професійні корпорації — гільдії. Так само, як і цехи. гільдії, захищаючи інтереси купецтва, одночасно регламентували ціни на товари, встановлювали еталони їх якості тощо, залишаючи середньовічному купцеві відносно невелику свободу вибору. Проте купці тримали у своїх руках органи міського самоуправління (магістрати), фінанси, судові органи, воєн-но-поліційний апарат.

З розвитком товарного виробництва прогресувала торгівля, змінюючи свої форми, охоплюючи все віддаленіші ринки. У період розквіту середньовіччя сформувалися основні ярмаркові центри Західної Європи, які досі не втратили свого значення

Виходячи на міжнародний ринок, купці окремих міст об'єднувалися в спеціальні союзи-гільдії, що забезпечували їм монополію оптової торгівлі та давали певні гарантії особистої та майнової безпеки. Найбільш відомим таким утворенням був союз північних міст — Ганза. У XIV ст. він об'єднував понад 70 міст Європи, встановивши, по суті, монополію на торгівлю в північних водах.

З розвитком торгівлі відбувалося становлення грошової, фінансово-кредитної систем. У середньовіччі та в період розквіту феодалізму не існувало державної монополії на карбування монет. Цим правом поряд з королем володіли також суверенні сеньйори та міста. Подібне розмаїття монетних систем привело до поширення міняльної справи. Міняйли не лише обмінювали одні гроші на інші. а й займалися кредитними операціями та лихварством.

Кредитні операції полягали у безготівковому переказуванні грошей (відомий із XI ст.). Роль готівки стала відігравати розписка мі-няйли (вексель), за котрою його агент у певному місці видавав тій чи іншій особі суму, яку та внесла попередньо. Міняльні контори стали називати банками (по-італійськи банк — лавка, на якій звичайно працював вуличний міняйло), а їх господарів — банкірами.

Банки нагромаджували значні суми, які потім давали у позичку під великий відсоток. Лихварський капітал здебільшого кредитував престижні видатки феодалів (купівля предметів розкоти) та воєнні видатки держави. Багаті банківські контори створювали власні торговельні та промислові підприємства, а великі купці спрямовували вільний капітал у кредитно-лихварську сферу. Так виникали торговельно-банкірсько-лихварські фірми, які відіграли важливу економічну та політичну роль у феодальній Європі.

Формування централізованих абсолютистських монархій у XV ст. створило необхідні передумови для уніфікації грошових систем у рамках окремих держав, сприятливо вплинуло на розвиток грошово-кредитних відносин у Західній Європі.

На завершення розгляду питань першого розділу теми необхідно розглянути особливості феодального розвитку окремих країн Західної Європи — Франції, Англії, Німеччини. Францію часто називають класичною країною феодалізму. Це стосується не лише економіки, а й її державного устрою. Саме тут набула закінченого виразу притаманна феодальній системі ієрархія у вигляді васалітету, економічний зміст якого полягає у перерозподілі феодальної ренти між пануючими верствами населення. Очоловав державу король, королівськими васалами були найбільші феодалі — герцоги, графи, їх васалами, у свою чергу, вважалися середні та дрібні феодалі — лицарі. Васали

підпорядковувалися лише своєму сюзерену, за його наказом вони за свій рахунок збирали ополчення, яке й охороняло володіння сюзерена від зовнішніх ворогів, а також було апаратом позаекономічного примусу селянства.

Проте ця система нерідко порушувалася, в результаті чого територія Франції ставала театром руйнівних внутрішніх та зовнішніх війн. Особливо тяжкі економічні наслідки мали походи північно-французьких феодалів на південь країни (альбігойські війни XIII ст.), а також періодичні спалахи Сторічної війни, що велася між Францією та Англією (XIV—XV ст.) на території Франції. Проте Сторічна війна об'єктивно прискорила звільнення французьких селян від феодалної залежності. Для звільнення країни від англійців французьким королям знадобилася численна наймана армія, озброєна артилерією, що вимагало не лише людських, а й матеріальних ресурсів, які могли дати лише вільні селяни. Тому королівська влада всіляко підтримувала звільнення селян за плату, й до кінця XV ст. більшість населення північно-французького села вже складалася з особисто вільних землеробів. Але економічний стан селян при цьому зовсім не поліпшився, адже викупні платежі та податки з успіхом замінили феодалну ренту. Земля приносила вільному французькому селянинові дохід, який не перевищував 10% її вартості, а з цього ще 20% відходило на користь церкви та держави.

До XIV ст. вже виокремлюються головні зони сільськогосподарської спеціалізації: Північна та Центральна Франція — основі житниця; Південна — база виноробства тощо. Водночас чітко появилася економічна перевага Північної Франції, яка полягала, зокрема, у становленні трипільної системи землеробства. Головна особливість економіки феодалної Англії полягала в більшій, ніж у Франції, централізації управління. Причиною цього було завоювання (1066 р.) країни французькими феодалами під керівництвом герцога Нормандії, який зайняв англійський престол. Завойовники провели загальний перепис («Книга страшного суду»), який показує, що на той час створення феодалних маєтків (манорів), які обслуговувалися працею залежних селян, у країні вже завершилося. Але, на відміну від континентальних феодалів, власники англійських маєтків були васалами не великих феодалів, а безпосередньо короля.

Інакше було організоване й господарство феодала. Тут процвітало вівчарство та вироблялась велика кількість вовни-сирцю. Вовна не лише поліпшувала побут англійських селян, а й була важливою промисловою сировиною. Найбільший попит на вовну-сирець був у містах Фландрії— головного центру виробництва вовняних тканин у середньовічній Європі. Саме тому королі Англії всіляко заважали королям Франції поширити свою владу на Фландрію, що й стало однією з причин Сторічної (1337—1453 рр.) війни.

Торгівля вовною, яку вели не лише феодали, а й селяни, підривала кріпосне господарство: до кінця XIII ст. панщина та натуральні повинності все більше замінюються грошовим оброком, а праця кріпаків — найманою працею. Середні та дрібні феодали (на відміну від континентальних лицарів) стали перетворюватися у великих сільських господарів, центр інтересів яких був не у війні, а у вивозі вовни. Цей процес дещо затримала феодална реакція в середині XIV ст.: після пошесті чуми, що забрала не менше третини населення Англії, власники манорів (лорди), бажаючи закріпити за собою робочі руки, стали повертатися до панщини, що викликало широке невдоволення народних мас й вилилося в одне з найбільших повстань, очолюване Уотом Тайлером (1381 р.).

Після повстання в англійському селі настає майже повна комутація ренти, а потім і викуп селянами феодалних повинностей. У XV ст. практично всі англійські селяни стали особисто вільними — копігольдерами (зобов'язані за свої земельні наділи сплачувати грошову ренту) або фрігольдерами, які були повністю вільними утримувачами землі.

У XV ст. виникає нове дворянство — джентрі, котре застосовує у своєму господарстві лише найману працю. І хоча для англійського селянина феодална залежність вже була позаду, залишалася небезпека, що при зростанні попиту на вовну, джентрі заявлять свої права на землі копігольдерів, необхідні власникам для розширення пасовищ. Це й сталося в XVI ст.

Особливості феодальної економіки Німеччини формувалися насамперед під впливом того, що становлення феодальної системи тут відбувалося пізніше, ніж в Англії або Франції. Крім того, Німеччина, до складу якої входили французькі, слов'янські, італійські регіони, не була національним комплексом, а окремі частини країни економічно були відірвані одна від одної. Дуже велике значення мало також просування німецьких феодалів на Схід, де вони захопили землі західних слов'ян, які жили по річці Лабі (Ельбі). Це дало значне прирощення посівних площ. Розгорнулася внутрішня селянська колонізація територій на схід від Ельби (на досить пільгових умовах при мінімальній залежності від феодалів).

Але у XV ст. почався масовий вивіз хліба через балтійські порти у Голландію та Англію. І феодали Східної Німеччини змогли прибрати його до своїх рук. Відбувається повне закріпачення селян (учорашніх пільгових колоністів), створюються величезні масиви панської оранки, селян зганяють з їхніх земель та переводять на панщину. Це явище набуло масового характеру в XVI ст., а пізніше воно поширилося й на інші країни Східної Європи.

Різке погіршення матеріального та юридичного становища селян викликало в 1525 р. Велику селянську війну — по-суті, повстання всього німецького народу. Після її придушення по всій Німеччині запанували найжорстокіші форми кріпацтва.

2. Формування феодальних відносин у Київській Русі (IX—XII ст.) та господарство українських земель під час феодального роздроблення та в Польсько-литовський період (XIII—XVI ст.)

Становлення державності у східних слов'ян відбувалось протягом тривалого часу і було закономірним підсумком внутрішньої еволюції їх суспільства. Історичні факти переконливо свідчать, що перші протодержавні утворення, князівська влада та інші елементи державотворчого процесу мають здебільшого місцеве походження й з'явилися задовго до утворення Давньоруської держави. Тому дуже важливим для розуміння нього є вивчення господарського життя східних слов'ян, які тривалий час заселяли землі майбутньої Київської Русі.

Система господарства східних слов'ян базувалась переважно на землеробстві, що було поширеним як у лісовій, так і в лісостеповій зоні. У лісовій зоні мало місце так зване підсічне землеробство, яке полягало у вирубуванні та спалюванні дерев на окремих ділянках лісу, які перетворювались у ріллю. Попіл був добривом, він же розпушував ґрунт. Після кількох років використання виснажену землю залишали й освоювали нову ділянку.

У лісостеповій зоні слов'яни мали постійне місце проживання, селились на берегах річок, де були гарні луки і добрі ґрунти для обробітки. Ранні слов'яни використовували тут перелогову систему обробітки ґрунту. Поле оброблялося й засівалося до того часу, поки ці землі давали хороші врожаї. Коли ж урожаї падали, поле залишалось для «відпочинку», а використовувалося інше. На той час вільних земель було багато, і слов'яни завжди мали хороші врожаї. Вирощували слов'яни пшеницю, просо, ячмінь.

Займалися слов'яни також і скотарством. Вони вирощували велику рогату худобу, коней, свиней. Було поширене мисливство, особливо на хутрових звірів, хутра яких були цінним товаром. Займалися також рибальством, бортництвом (примітивним бджолярством), збирали у лісі гриби та ягоди.

У VII—IX ст. удосконалюється техніка землеробства. Саме на цей час припадають поява і поширення залізних наральників, серпів, кіс-горбуш, мотик, ручних жорен. Збільшується асортимент вирощуваних злаків: починають активно культивувати пшеницю, жито, ячмінь, овес. Археологічні знахідки зерен ярових та озимих культур свідчать про застосування двопільної системи землеробства.

Слід зазначити, що вдосконалення землеробських знарядь, підвищення продуктивності праці, зростання виробництва додаткового продукту зумовили

кардинальні зміни у соціальній сфері. Різко знизилася потреба у спільному обробітку землі, що призвело до того, що земля, передусім орні ділянки, і плоди праці на ній дедалі частіше почали переходити у власність окремих сімей, які ставали своєрідними господарськими одиницями суспільства. У результаті відбувається поступовий розпад родових патріархальних зв'язків і перехід до сусідської територіальної громади (общини). Крім того, якісні зміни у розвитку продуктивних сил вели до соціального розшарування, розкладу родово-общинного ладу, формування феодальної системи. Військова та племінна знать починає концентрувати у своїх руках цінності, багатства, використовувати працю рабів та збіднілих общинників (смердів). На цьому ґрунті поглиблюється класова диференціація: землевласники перетворюються на феодалів, а вільні общинники трансформуються у феодальне залежне населення, що створює передумови для активного державотворчого процесу.

У IV—VII ст. у східнослов'янських племен швидкими темпами розвиваються ремесла — залізоробне, ювелірне, косторізне, гончарне та ін. Важливо, що в цей час найбільш розвинутими були залізодобування та металообробка, тобто саме ті галузі, що головним чином і визначали рівень розвитку суспільства, його здатність до прогресивних змін, адже саме від них залежали розвиток землеробства та військова справа. Металургія відокремлюється від ковальства, помітно розширюється асортимент залізних виробів (близько 30 назв), удосконалюється технологія, якість продукції стає значно вищою.

Прогресивні зміни у розвитку ремесла зумовили поглиблення суспільного поділу праці, обміну як між общинами, так і всередині її, що сприяло активізації торгівлі та виникненню і зростанню кількості постійних поселень, де відбувався міжобщинний обмін, — «градів».

Відокремлення ремесла від сільського господарства, зростання товарного виробництва у VII—X ст. зумовили помітну активізацію внутрішнього обміну та розширення зовнішньої торгівлі. Особливо жвавими були торговельні зв'язки з Великою Моравією, Болгарією, Хозарією, Візантією та іншими країнами. Розширення торгівлі, з одного боку, сприяло збагаченню слов'янської родоплемінної знаті, посилювало диференціацію суспільства, з іншого — надзвичайно гостро ставило питання про захист важливих торговельних шляхів. Крім того, торгівля обумовлювала також об'єднання слов'янських земель у перші протодержавні утворення — племінні союзи — дулібів, полян, бужан, волинян тощо. З розпадом родоплемінного ладу та появою класів у VIII—IX ст. цей процес набирає сили. За свідченнями арабських авторів, уже в VIII—IX ст. існувало три осередки східнослов'янської державності: Куявія (земля полян із Києвом), Славія (Новгородська земля) і Артанія (Ростово-Суздальська, а можливо, Причорноморська та Приазовська Русь). Найбільшим було державне об'єднання, яке літописець називає Руською землею з центром у Києві. Саме воно й стало тим територіальним і політичним ядром, навколо якого зроста Давньоруська держава.

Київська Русь була типовою ранньофеодальною державою, в якій завершується становлення феодальних відносин, зростає та зміцнюється феодальне землеволодіння (вотчина). Головними галузями економіки Київської Русі, як і в стародавніх слов'ян, були землеробство та скотарство. Основною формою державних податків спочатку була данина, яку збирали через так зване полюддя. У 945 р. законодавче було встановлено розмір данини з одиниці обкладання — уроки, а також час та місце її збору. Одиницею обкладання при стягуванні данини з окремої сім'ї був «дим», а з окремого господарства — плуг або рало. Із зміцненням рільництва та поширенням трипільля, зміцнюється вотчинна форма землеволодіння, і селяни поступово починають виконувати на користь князів та бояр панщину та сплачувати натуральні оброки. Основними верствами населення Київської Русі були:

«мужі» — знать, бояри на чолі з Великим князем (княжі воїни, старші й молодші дружинники, племінна (місцева) знать;

«люди» — міська знать (купці, пов'язані з міжнародною торгівлею);

«молодші люди» — мешканці міст (дрібні торговці, крамарі, ремісники);

«чернь» — найбільшій прошарки міста;

селяни (смерди) — основна маса населення. Селяни поділялися на групи відповідно до ступеня залежності від знаті. На найнижчому шабелі знаходилися раби (холопи). Раби були одним з основних товарів, що продавали київські купці. У рабство потрапляли полонені, злочинці, боржники. Рабів-боржників називали закупамі. Серед залежного населення розрізняли також рядовичів — людей, які за певною угодою ставали залежними. Залежність рядовича формально була тимчасовою, але найчастіше ставала постійною через нестачу коштів на викуп.

Із прийняттям християнства з'являється ще один значний прошарок суспільства — духовенство, яке замінило собою волхвів та інших служителів язичницьких богів, культів.

У Київській Русі 13—15% населення мешкало у містах і селищах, яких налічувалося близько 240. Але тільки 74 міста мало населення близько 4—5 тис. осіб. Серед міст вирізнявся Київ, де мешкало 35—40 тис. осіб. На той час це було одне з найбільших міст Європи. Міста Київської Русі були як центрами ремесла і торгівлі, так і адміністративно-воєнними.

Налічувалося до 40 ремісничих спеціальностей: виготовлення зброї, щитів, панцирів, замків, цвяхів, предметів домашнього вжитку, гончарних, ювелірних виробів тощо. Рівень майстерності давньоруських ремісників був надзвичайно високим, не поступався рівню провідних країн того часу. Ремесло концентрувалося в давньоруських містах, насамперед у Києві, а також у Чернігові, Новгороді та ін.

Диференціація ремесел, посилення обміну сприяють розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Основною формою внутрішньої торгівлі були невеликі місцеві ринки, зв'язок між якими був відносно слабким. Зовнішня торгівля в Київській Русі розвивалась завдяки наявності таких важливих торговельних шляхів, як «з варяг у греки» (з Балтійського моря в Чорне), по Волзі до узбережжя Каспійського моря. Вивозились хутра, мед, віск, льняні тканини, прикраси. Ввозились шовкові тканини, парча, оксамит, срібло, мідь, прянощі.

Засобами обігу здебільшого служили візантійські та арабські монети — дирхеми. Давньоруською грошовою одиницею була гривня (злиток срібла вагою близько 204 г), яка ділилася на 20 ногат, 25 кун та 50 резан.

Незважаючи на значну роль торгівлі та ремесла, переважна частина населення займалася землеробством й різними промислами. У землеробстві використовувався плуг з залізним ралом й дво-трипільна системи сівозміни. Значне місце посідало скотарство: розводили велику рогату худобу, коней, свиней.

З розвитком феодального землеволодіння виникає та набирає поширення така його форма, як вотчина — спадкова феодальна власність на землю. Вона виникала в результаті жалування князем землі боярам і визначалась як безумовне володіння землею при необмеженому розпорядженні нею. Вотчина ділилася на панське господарство та селянське держання. У дрібне господарство смерда входили наділ землі, хата, худоба, птиця. Селянин платив феодалу оброк, обробляв своїми знаряддями та своїм тяглом панське поле.

Кінець XI — середина XIII ст. увійшли в історію Київської Русі як період феодальної роздробленості, причому характерною рисою цього процесу був його прогресуючий характер, коли держава досить швидко розпадається і на теренах Русі з'являються окремі самостійні князівства та землі. Так, якщо у XII ст. утворилося 12 князівств (земель), то їх кількість на початку XIII ст. досягла 50.

Процес розпаду Давньоруської держави був закономірним, обумовлений об'єктивними причинами, у тому числі й економічного характеру. Однією з найважливіших із них було зростання та зміцнення великого феодального землеволодіння. Базуючись на натуральному господарстві, в основі якого лежала замкнутість, воно посилювало владу місцевих бояр та князів, створило передумови економічної самостійності та політичної відокремленості давньоруських земель.

Як відомо, велике феодальне землеволодіння формується різними шляхами:

захопленням земель сільської общини, освоєнням нових земель, а також як нагорода за службу князю. Спочатку цей процес сприяв зміцненню центральної влади, адже кожен з нових землевласників потребував підтримки великого князя. Але з часом, цілком опанувавши підвладні землі, створивши свій апарат управління, дружину, місцева влада дедалі більше відчуває потяг до економічної самостійності та політичної відокремленості земель.

Не менш важливою причиною була зміна кон'юнктури та занепад торгівлі, особливо торговельного шляху «із варяг у греки». У цей час половці фактично перерізали торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів. Крім того, нищівного удару транзитній торгівлі через Київ було нанесено двома подіями світового значення: по-перше, Візантія, позиції якої слабшали, у 1082 р. за допомогу у війні з Сицилією дала дозвіл Венеції торгувати без мита і мати свої порти на території Візантійської імперії; по-друге, Хрестові походи відкрили для італійських, французьких та німецьких міст морський шлях на схід, безпосередньо зв'язавши Західну Європу з Малою Азією, Візантією. Унаслідок цього Київ втрачає значення основного торговельного центру, що зумовлює певною мірою й втрату політичної ваги, його відносний занепад та посилення інших міст — Чернігова, Галича, Володимира-на-Клязьмі, Новгорода, Смоленська тощо. При цьому не слід забувати, що зростаючі на торгівлі міста стають джерелом фінансових доходів, опорою політичного впливу.

Саме ці причини обумовили появу нового центру політичного та економічного життя, спадкоємиці Київської Русі, першої держави, що існувала лише на українських етнічних землях — Гали-цько-Волинської держави, яка упродовж півтора століття відіграла надзвичайно важливу роль у житті східних слов'ян. На жаль, нескінченні феодалні міжусобиці, свавілля бояр, постійне втручання сусідніх держав не дали можливості зберегтися цій державі, падіння якої призвело до багатовікової втрати української державності.

Протягом XIII—XIV ст. землі Давньоруської держави переживають дуже важкі часи, пов'язані з татаро-монгольською навалою. Уже перші наслідки навали були катастрофічними для руських князівств. Із 74 міст колишньої Київської Русі було розорено 49, з яких 14 вже ніколи не піднялися, а 15 перетворилися на села. У перші 50 років монгольського панування не було побудовано жодного міста, а домонгольського рівня кам'яного будівництва було досягнуто лише через 100 років. Зникли ряд ремісничих спеціальностей, були втрачені секрети виробництва деяких ювелірних виробів (емаль, зернь, чернь). Деякі райони обезлюдніли, скоротилися посівні площі, занепада торгівля. Але, незважаючи на такі наслідки, навала не могла припинити розвиток спустошених земель. поступово відроджуються розорені міста та господарства. А після розгрому татаро-монгольських військ на Синіх Водах (1362 р.) військами трьох сусідніх народів — українського, білоруського та литовського — українські землі були звільнені від їх панування, проте потрапили під панування інших завойовників.

Одними з перших на українські землі рушили литовські князі. Уже в другій половині XIV ст. під владою Литви опинилися вся Білорусь, частина земель Росії та значна територія України — майже вся Волинь, Чернігово-Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Поділля.

Руські землі з економічного та культурного погляду стояли вище Литви, що обумовило надзвичайно сильний вплив східнослов'янських народів на завойовників. Тому Литва, приєднуючи землі Русі, «старини не рушила, а новини не вводила», що пояснює відносно мирне приєднання українських земель. Загалом, українці досить схвально ставилися до цього акту, адже він сприяв обороні краю від набігів татаро-монголів.

Норми руського права, руські назви посад, станів, система адміністрації та інше було сприйнято Литвою. Державною мовою Великого князівства Литовського стала мова руська, нею велося все діловодство. В цих умовах Волинь, Поділля та Наддніпрянщина в межах Великого князівства Литовського зберігали свою самобутність.

Але ситуація змінилася після Кревської унії Литви з Польщею (1385 р.). Протягом

XIV — першої половини XVI ст. українські землі у складі Литовської держави зазнали глибоких політичних та соціально-економічних змін.

Як відомо, ще в середині XIV ст. землі Галичини були захоплені Польщею, і відразу ж розпочався процес покатоличення та опольщення місцевого населення. Унія між Польщею та Литвою відкривала можливості для польської шляхти поширити свої володіння та вплив на всі українські землі, але остаточно цієї мети Польща досягла лише після Люблінської унії (1569 р.), після утворення єдиної Польсько-литовської держави — Речі Посполитої.

Литовські Великі князі та польські королі вважали українські землі власністю своїх держав. Вони роздавали грамоти на володіння землями з правом експлуатації селянства, яке тут проживало. Права феодалів закріплювалися в державних актах — Литовських статутах 1529, 1566, 1588 рр. а також у численних привілеях, які забезпечували їм шляхетські звання, державні посади та звільнення від повинностей і податків.

Феодальна земельна власність була фундаментом усієї системи експлуатації. З розвитком великого феодального землеволодіння найтісніше пов'язувався процес поступового покріпачення селянства. Наділений землею селянин ставав особисто залежним від феодала, був змушений віддавати йому частину виробленого ним продукту. У Польському королівстві ще в 1347 р. було законодавче оформлено покріпачення частини селянства, а через кілька років дія цього статуту поширилася на Галичину. В Литві остаточно покріпачення селян закріпив Литовський статут 1588 р. За селянами зберігалося лише право на володіння рухомим майном, необхідним для виконання повинностей на земельних наділах, якими вони користувалися.

Головним заняттям селян України залишалося землеробство і скотарство, вони вирощували овес, жито, ячмінь, пшеницю, горох, гречку, просо, ріпу. Частина виробленого віддавалася феодалам як натуральний оброк або продавалася в містах. У XIV ст. на землях феодалів почали виникати фільварки — великі багатогалузеві товарні господарства, засновані на примусовій праці селян (панщина). Зерно везли водними шляхами до Гданська, потім — морем у країни Західної Європи. Крім землеробства і скотарства, у фільварках розвивалися промисли (рибальство, бджільництво, винокуріння тощо).

Селяни жили окремими господарствами — димами, що об'єднувалися у дворища. Дворища складали сільську громаду (общину), у якій селяни спільно користувалися орними землями й угіддями, відбували панські повинності і в якій існувала кругова порука. Проте поступово, внаслідок внутрішніх суперечностей, що виникають всередині громади, а також під тиском феодалів, які докладали багато зусиль, щоб її знищити, вона розкладається.

Зростання кріпосної залежності та національного гноблення викликало потужний опір з боку народу України у вигляді повстань (повстання 1490—1492 рр. під проводом Мухи та Борулі в Галичині та Буковині) та інших форм боротьби. Однією з найпоширеніших форм були втечі, переселення в майже безлюдні східні та південно-східні землі Київщини та Брацлавщини. Утікали одинаки, сім'ї і навіть цілі містечка. Так розпочалася колонізація малозаселеної Степової України.

На нових місцях переселенці називали себе вільними людьми. — козаками. У другій половині XV — першій половині XVI ст. на обох берегах Дніпра — на правому (у верхів'ях Південного Бугу, у басейні річок Росі, Тясмина) та лівому (вздовж Трубежу, Сули, Псла тощо) — з'явилося багато козацьких слобід і хуторів.

Козацька колонізація мала велике значення в економічному розвитку Степової України. Козаки започаткували тут землеробство, розорювали цілину, розводили городи, сади. Займалися також скотарством, промислами — мисливством, рибальством, селітроварінням, ремеслом, торували шляхи, будували мости. Поряд із сільським господарством козаки займалися торгівлею — продавали набутки свого господарства: хутра, коней, мед, віск, сало, рибу в центральні райони України.

Поступово відроджувалися міста (Галич, Львів, Кам'янець-Подільський, Вінниця,

Київ, Черкаси, Канів, Житомир та ін.), спустошені під час татаро-монгольської навали. Міста ставали осередками ремесел, промислів, торгівлі, культури, політичного життя. Набувають поширення промисли, пов'язані із переробленням сільськогосподарської продукції: млиновий (виготовлення борошна різних гатунків, круп), винокурний та пов'язаний з ним корчемний. Важливим промислом було рибальство. У Карпатах та на солоних озерах Північного Причорномор'я займалися солеварінням. Міські ремісники об'єднувалися у ремісничі цехи, очолювані цехмістрами. Як і в західноєвропейських містах, у цехах існувала жорстка регламентація, яка давала можливість уникнути конкуренції всередині цеху. Позацехових ремісників називали партачами, вони були позбавлені права працювати в місті та виставляти свою продукцію на продаж у межах міста.

Більшість міст була розташована на землях феодалів (80%) і належала їм. Населення міст перебувало в залежності від власників цих земель, відбувало на їх користь повинності, іноді навіть панщину, сплачувало різні збори. На міщан накладалися різні збори за право виробляти продукцію та реалізовувати її, вивозити та привозити товари. Досить часто феодали просто грабували заможних ремісників та купців.

Феодалний гніт в Україні доповнювався національним гнобленням. Українське міщанство — ремісники, купці та ін. — обмежувалися практично в усіх правах: у праві торгівлі, ремісницької діяльності, участі в цехах, у відправленні релігійних обрядів тощо. Перевага надавалася німцям, полякам, євреям.

Захищаючись від утисків феодалів, міщани боролися за власне самоврядування. Починаючи з XIV ст. українські міста стали отримувати так зване «Магдебурзьке право», за яким вони звільнялися від управління і суду земельних власників та створювали органи місцевого самоуправління. Першим Магдебурзьке право отримав від галицько-волинського князя Юрія II Володимир-Волинський (1324 р.), у 1356 р. — Львів, в 1432 р. — Луцьк, в 1444 р. — Житомир, в 1494 р. — Київ. Магдебурзьке право отримало більшість міст України. У різний час його одержали Вінниця, Глухів, Дубно, Лубни, Козелець. Полтава, Стародуб та ін.

Поглиблення поділу праці, зростання економічних зв'язків між містами та селами, окремими регіонами сприяли розвитку внутрішньої торгівлі. На невеликих місцевих торгах, які збиралися один-два рази на тиждень, торгували збіжжям, хутром, медом, рибою, виробами ремісників тощо. На ринках почали виникати майстерні ремісників, постійні крамниці купців, які продавали різноманітний крам та скуповували великі партії місцевих товарів для наступного продажу їх в інших містах. Важливе місце посідала торгівля сіллю.

З XIV ст. починає розвиватися ярмаркова торгівля. Ярмарки відбувалися у великих містах один-два рази на рік протягом кількох днів і навіть тижнів. Ярмарки збирали купців зі всієї країни, а також з-за кордону, що свідчило про формування внутрішнього ринку та оптової торгівлі.

Торгівля здійснювалася в умовах численних обмежень, особливо щодо зовнішньої торгівлі, яка поступово відроджується в цей період. Так, купецькі каравани могли рухатися лише визначеними у королівських та князівських указах шляхами. З 1343 р. відома «татарська дорога», що вела з Німеччини в Орду через Краків, Львів, Кам'янець, Київ. Інший важливий шлях міжнародної торгівлі проходив від Кафи через Київ до Москви та Новгороду. Торгівлею могли займатися купці, а також ремісники, але виключно товаром власного виробництва.

Проте формування внутрішнього ринку стримувалося великою кількістю митних кордонів, які ділили країну; мито збирали не лише представники верхньої влади, й окремі феодали за проїзд через їхні володіння. Форми мита були найрізноманітнішими: купці платили ярмаркове, ринкове, шляхове, мостове, привальне, відвальне, перевідне, гребельне, прикордонне мито тощо. Крім того, надзвичайно негативно на розвиток як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі впливала дискримінаційна політика уряду щодо українських, а також деяких інших купців (московських, вірменських та ін.), яка

проявлялася у заборонах вести торговельну діяльність, установленні значно більших митних зборів, примушенні до продажу товарів за значно нижчими цінами та ін. Урядом робилися спроби монополізувати зовнішню торгівлю.

Поширення товарних відносин стимулювало розвиток грошово-кредитної системи. Уже в XIV—XV ст. у Львові карбували власну монету — великі срібні руські півгроші та мідні денарії. Крім того, в обігу були польські, литовські, італійські, угорські, генуезько-кримські, чеські, молдавські, татарські монети. Виникає продаж товарів у кредит під високий відсоток, зароджується іпотека, з'являються перші «банківсько-торгові дома», поширюється лихварство. Торгівля розширювалася та еволюціонувала, набираючи нових форм.

Тема 4. Мануфактурний період світової економіки та перехід до індустріального суспільства (XVI — перша половина XIX ст.)

1. Економічний розвиток провідних країн світу
2. Господарство українських земель у XVI — першій половині XIX ст.

Темпи економічного розвитку європейських країн ще більше зростають на останньому етапі існування середньовічного суспільства в XV — першій половині XVII ст. Виникають й активно розвиваються капіталістичні відносини. Надзвичайно велику роль у цьому процесі відіграють Великі географічні відкриття, зокрема відкриття європейцями нових земель та континентів, активне освоєння ними інших частин світу, установа економічних зв'язків між окремими регіонами земної кулі.

Об'єктивна необхідність пошуку нових торговельних шляхів (передусім до Індії) була зумовлена відповідною економічною та політичною ситуацією, що склалася на той час в Європі. У XV ст. відбувається поступове подолання феодальної замкнутості європейських держав, утворення та зміцнення абсолютистських режимів. Особливо важливими ці чинники стали для країн Піренейського півострова — Іспанії та Португалії. Адже саме в XV ст. завершується «реконкіста» — довготривала війна проти маврів за звільнення від їх влади Піренейського півострова. У результаті такої довготривалої боротьби значна частина населення регіону, яка вміла тільки воювати, залишилася без діла. Економіка цих країн, виснажена війною, була надто слабкою для того, щоб феодали, позбавлені звичних воєнних занять, перетворилися у великих сільських господарів, як, наприклад, в Англії. Саме тому іспанська та португальська корони спрямовували їх небезпечну енергію за межі країни, на завоювання земель за океаном, що зумовило пріоритет саме цих країн у відкритті та освоєнні нових земель.

Треба звернути увагу на основні економічні передумови Великих географічних відкриттів. Насамперед дуже важливою передумовою є зрушення у розвитку продуктивних сил Західної Європи, початок розкладу феодальної та зародження у її надрах нової, капіталістичної системи, які наприкінці XV ст. проявилися в істотних змінах у сфері матеріального виробництва, стані та характері продуктивних сил, зростанні товарно-грошових відносин та розширенні ринку.

До початку XVI ст. майже в усіх галузях матеріального виробництва відбуваються істотні зміни, удосконалюються знаряддя праці та технологічні процеси. Особливо важливими ці зміни були у галузях важкої промисловості. Зростаючі потреби у металі, обумовлені постійними війнами, що ведуться на Європейському континенті, викликали значні зміни у видобувній та обробній промисловості. Сам процес видобування залізної руди ускладнюється: запаси, які були поблизу поверхні, вже вичерпані. Видобуток руди доводиться переносити на більші глибини, що обумовлює необхідність будівництва шахт, які, у свою чергу, потребують складнішого обладнання. З'являються спеціальні механізми, що забезпечують відкачування води з шахт, підняття руди та спуск у шахти людей. У металургійному процесі на зміну кричному горнові приходять доменна піч (спочатку невеличка, до трьох метрів заввишки, — потім до п'яти-шести), повітря до якої подається за допомогою водяного колеса.

Саме водяне колесо також стає іншим — верхньобійним, а не нижньобійним, як раніше. Це значно розширило можливості його застосування, воно почало використовуватися в різних галузях. У металообробці з'являються молоти, що приводяться у дію з допомогою колеса, водяний млин стає основою сукновального виробництва.

Водночас нескінченні війни, які ведуться в Європі в XIV—XV ст., також зумовлюють певні вдосконалення у текстильній промисловості. Адже війна вимагає зростання виробництва не лише металу, а й тканин, а це, у свою чергу, зумовлює вдосконалення ткацького верстата. На зміну вертикальному ткацькому верстату

приходить горизонтальний, з'являється самопрядка, яка здійснює відразу дві операції: безпосередньо прядіння та намотування нитки. Великого поширення набуває вже згадуване сукновалення, коли катання сукна відбувається вже не з допомогою рук та ніг, а важкими дерев'яними молотами, які приводяться в дію водяним колесом.

Відбуваються певні зміни й у сільському господарстві, хоча і не такі вагомими, як у промисловості. З'являються багатопілля, травосіяння, для підвищення врожайності застосовують добрива: гній, мергель (глинястий вапняк). Виникає територіальна спеціалізація сільського господарства. Так, Нідерланди спеціалізуються на вирощуванні молочної худоби, виробництві сиру та масла; Рейнська область — на виноградарстві та виробництві якісних вин; південь Франції та північ Іспанії — на вівчарстві тощо. Зростає товарність сільського господарства, збільшується питома вага тієї продукції, що призначена не на власне споживання, а на продаж.

Одночасно зі зростанням товарності промислового та сільськогосподарського виробництва відбувається розширення внутрішнього ринку європейських країн та зовнішньоторговельних відносин. Ускладнюється грошовий обіг, з'являються нові форми торговельних операцій, посилюється роль торговельних бірж. Усе це вимагає дедалі більшої кількості дорогоцінних металів як засобів обігу. Проте європейські джерела срібла в Іспанії та Німеччині вже були значною мірою виснажені. А середземноморська торгівля, і яка традиційно забезпечувала приплив дорогоцінних металів в Європу, переживала період кризи через блокування основних торговельних шляхів Османською імперією в результаті завоювання турками-османами. Південно-середземноморського та Азово-Чорно-морського басейнів, феодалної роздробленості Золотої Орди, що також сприяло блокуванню традиційних торговельних шляхів та перетворенню арабів, які захопили Аравійський півострів, у монополістів-посередників в цьому напрямку торгівлі. Як наслідок, торгівля європейців зі Сходом ставала нееквівалентною, що спричинювало відплив, а не приплив дорогоцінних металів. «Жага золота» штовхала європейців на пошук нових шляхів на Схід, через океани.

Крім того, у розширенні надходжень у Європу дорогоцінних металів були також зацікавлені абсолютистські монархії та дворянство. грошові потреби яких істотно збільшуються. Абсолютистська влада шукала додаткових джерел поповнення скарбу (казни), необхідних для утримання державних структур, які значно зросли (апарат управління, службовці, армія тощо). А більшість феодалів, через подрібнення родових земельних маєтків, істотно збідніла.

Ще однією важливою причиною Великих географічних відкриттів слід вважати досягнення в науці та техніці європейців, які забезпечили саму можливість тривалих подорожей. Насамперед це відродження античних уявлень про те, що Земля — куля, уточнення карт, удосконалення навігаційних приладів (компас, астролябія), а також будівництво суден нового класу — каравел, з трьома щоглами та ярусним розташуванням вітрил, що давало змогу йти погіршеним курсом при будь-якому напрямку вітру, а отже, здатних подолати великі відстані в складних умовах океану.

Далі слід звернути увагу на основні віхи Великих географічних відкриттів: експедиція Бартоломео Діаса (1486 р.), яка досягла най-південнішої точки Африканського континенту (мис Доброї Надії); Васко да Гама в 1497—1498 рр. здійснив плавання з Ліссабону до Індії довкола Африки, досягнувши в 1498 р. міста Калікут, та назад, проклавши у такий спосіб морський шлях до Індії; Христофор Колумб, який у 1492—1493 рр. очолював іспанську експедицію через Атлантичний океан і 12 жовтня 1492 р. досяг о. Сан-Сальвадор (офіційна дата відкриття Америки). В 1493—1496 рр., 1498—1500 рр. та 1502—1504 рр. він здійснив нові експедиції до берегів Центральної та Південної Америки, але так і помер, упевнений, що знайшов шлях до східних берегів Азії; Америго Веспуччі, який здійснив кілька походів під іспанським та португальським прапорами (1499—1504 рр.) до нового континенту, який в 1507 р. дістав його ім'я; і, нарешті, навколосвітня подорож Фернандо Магеллана (1519—1521 рр.), який уперше обігнув Американський континент та вийшов до Тихого океану.

Великі географічні відкриття мали надзвичайно важливе значення не лише для європейської, а й для світової економіки. Відбувається становлення світового ринку. Унаслідок відкриття нових земель площа відомої європейцям поверхні Землі до кінця XVI ст. збільшилася в шість разів.

Розширюється не лише територіальна сфера обігу, а й торговельний асортимент за рахунок нових товарів (тютюн, какао, кава, картопля, томати тощо); різко збільшується обіг відомих, але рідкісних раніше рису, цукру, прянощів. Так, у XVI ст. увезення прянощів в Європу перевищувало обсяг венеціанського та генуезького імпорту більше, ніж у 30 разів (з 200 до 7000 т).

Боротьба за оволодіння новими ринками вела до створення в ряді країн монопольних торговельних об'єднань, найбільш потужними з яких стали голландська та англійська Ост-Індські компанії.

Переміщення основних торговельних шляхів із Середземного моря в Атлантичний океан зумовило занепад італійської торгівлі, передусім венеціанської та генуезької. Роль основних торговельних центрів спочатку переходить до портів Піренейського півострова (Ліссабон, Кадіс — аванпорт Севільї та ін.). Італійські міста змінили торговельну спеціалізацію (увезення в Європу східних тканин, вивезення на Схід англійського сукна). Німецькі міста опинилися поза світовою торгівлею. Водночас зросло значення міст уздовж узбережжя Атлантичного океану, насамперед Антверпена (Нідерланди), який став справжнім центром світової торгівлі — як ввозу, так і вивозу з Європи. Змінюється й техніка торгівлі, яка удосконалюється настільки, що поширюється торгівля за зразками. Це, у свою чергу, вело до створення торговельних бірж, першою з яких стає антверпенська. Поступово роль центру світової торгівлі й кредиту отримують Амстердам та Лондон.

Ще одним наслідком Великих географічних відкриттів стало створення колоніальних імперій, спочатку іспанської та португальської. Португальська колонізація мала характер так званої крапкової колонізації, тобто створювалися військово-торговельні факторії на океанському узбережжі нововідкритих земель, звідки в Європу відправлялися награвовані та отримані шляхом нееквівалентної торгівлі товари. Іспанські ж колонізатори, захопивши величезні території в Південній та Центральній Америці (завдяки угодам, укладеним з допомогою Папи Римського: у 1494 р. — Тордесільяська, а в 1529 р. — Сарагоська, за якими всі нововідкриті землі ділилися між Іспанією та Португалією за 30-м меридіаном), намагалися створити тут той тип господарства, який їм був звичний. Місцеве населення примусово експлуатувалося на золотих та срібних копальнях, плантаціях цукрової тростини, що досить швидко призвело до його масового вимирання (наприклад, у Перу та Чілі за другу половину XVI ст. місцеве населення скоротилося в 5 разів). Але проблема робочої сили в цей період вирішувалася шляхом вивезення з Африканського континенту великої кількості негрів, яких широко використовували на великих цукрових, кавових, бавовняних плантаціях. Раби стають найприбутковішим товаром, а головними работорговцями — Португалія, Голландія, Англія.

Важливою статтею доходів стає піратство, передусім англійське та французьке. Пірати грабували іспанські кораблі, які везли в Європу американське золото та срібло. Протягом 1528—1675 рр. лише в Іспанію було вивезено 200 т золота та 18 тис. т срібла.

Географічні відкриття викликали невідоме раніше явище — різкі стрибки цін, спочатку на сільськогосподарські продукти, а потім і на інші товари на ринках західноєвропейських країн. До 1601 р. ціни в Іспанії зросли в 4,5 рази, Англії — в 4 рази, Франції — в 2,5 рази, в Італії та Німеччині — в 2 рази. «Революція цін» (так це явище називають у науковій літературі) була викликана не лише потужним припливом дорогоцінних металів на ринки Європи, що само по собі зумовило їх знецінення, а й тією обставиною, що витрати на видобуток золота та срібла різко впали.

У результаті «революції цін» значно погіршилось становище багатьох верств населення: селян, найманих робітників, землевласників, які отримували фіксовану ренту.

Водночас вона збагатила торговців, промислову буржуазію, що народжувалася, заможні верстви селянства, а це прискорило процес так званого первісного нагромадження капіталу, а разом з ним прискорився й розклад феодального суспільства.

Важливим свідченням розвитку нових, капіталістичних відносин стала поява мануфактурного виробництва. Мануфактурою називається підприємство, засноване на розподілі праці та ручній ремісничій техніці (лат.— рука,— виробництво), яке обслуговується вільнонайманими робітниками. Для того щоб створити мануфактури — капіталістичні підприємства, що використовують найману працю, необхідно мати достатні матеріальні засоби та вільні робочі руки. Ці передумови створювалися процесом, який дістав назву первісного нагромадження капіталу. За визначенням К. Маркса, «так зване первісне нагромадження є не що інше, як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва».

Первісне нагромадження капіталу в класичній формі відбувалося в Англії, в інших же країнах йому притаманні особливості, які проявляються у джерелах, їх співвідношенні, окремих фазах та часі здійснення.

Відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва почалося в Англії з аграрного перевороту в XV ст., коли під впливом зростаючого попиту на англійську вовну відбувається конверсія ріллі і перетворення її у пасовища для овець. У цей період вівчарство стає економічно більш вигідним, ніж рільництво; можливість випасу овець під відкритим небом протягом усього року забезпечувала високий прибуток власникам землі й сприяла зростанню товарності аграрного сектора. Саме ці фактори й обумовили примусове позбавлення англійських селян землі, захоплення громадських земель спільного користування та перетворення їх у приватну власність лендлордів. Цей процес обезземлювання селянства в Англії дістав назву «огороджування», тому що землі, захоплені у селян, власники огороджували. Крім того, у XVI ст. у результаті реформи церкви (так званої Реформації) землі, що належали католицькій церкві, експропріювалися державою, а селяни, які жили на церковних та монастирських землях, а також прості монахи, що працювали на землі, позбавлялися її (так звана секуляризація церковних та монастирських земель). При цьому слід пам'ятати, що позбавлення селян землі надзвичайно загострювало соціальні суперечності, супроводжувалося насильством над дрібними власниками, застосуванням проти них суворих законів та жорстоких покарань («криваве законодавство» Тюдорів).

Серед інших джерел первісного нагромадження слід звернути увагу на доходи від торгівлі (в економіці Англії вона відігравала важливу роль), систему державного боргу, що була досить поширеною (надання королівському дому великих кредитів лихварями-банкірами), податкова система, політика протекціонізму, яка передбачала встановлення великого мита на імпортовану готову продукцію та заборону експорту сировини та продуктів харчування, що значною мірою сприяло підтриманню власного виробника, торговельні війни, передумовою яких став меркантилізм.

Такі методи мобілізації капіталу були притаманні й іншим західноєвропейським державам. Так, у колоніальних пограбуваннях, крім Англії, брали участь Голландія, Франція, Іспанія, Португалія. Система державного боргу особливо поширеною була в Нідерландах та Франції, в якій в 1522 р. було випущено перші державні ренти (позички), що давали прибуток на вкладений капітал у розмірі 8,3%. Іншою формою державного боргу тут був продаж судових та інших посад, що давали право на платню. Із зміцненням абсолютизму набувала дедалі більшого значення система оподаткування, яка в період феодалізму мала становий характер.

У період первісного нагромадження капіталу в системі збирання податків відбуваються зміни — виникає так звана відкупна система (тобто продаж державою права на збирання податків приватним особам), завдяки якій були нажиті величезні маєтності; у Нідерландах вона була запроваджена в 1555 р., а у Франції — у 1604 р. Система оподаткування посилювала експропріацію народних мас, а віддавання податків на відкуп приватним особам зумовило появу відкупників-фінансистів.

Надзвичайно важливими у процесі первісного нагромадження були Великі географічні відкриття, які сприяли розвиткові світових продуктивних сил, становленню світового ринку, утворенню перших колоніальних імперій.

На цьому етапі в європейських країнах розвивається кредит. перетворюється грошова система (виникає та поширюється торгівля цінними паперами), створюються товарні та фондові біржі набуває розвитку купецький та лихварський капітал.

Через поступове економічне підпорядкування дрібних виробників товарному або лихварському капіталу відбувається формування капіталістичної промисловості, спочатку у вигляді мануфактур. Отже, необхідно розглянути, що являє собою мануфактурний капіталізм. Відмітною рисою мануфактури, порівняно з простою капіталістичною кооперацією, що передувала їй, був перехід до коопераційного розподілу праці, значне підвищення її продуктивності, використання найманої робочої сили. Проте праця в мануфактурі ґрунтується на ремісничій техніці й залишається ручною. Важливу роль у створенні мануфактур відіграв купецький капітал. Крім купців, власниками мануфактур також ставали збагатілі майстри-ремісники.

Мануфактури різнилися за формою організації виробничого процесу та за галузевим складом. Найпростішою формою мануфактури була так звана розсіяна мануфактура, яка передбачала працю на дому, але вже не із застосуванням власних знарядь праці та сировини (як це властиво ремісникові), а з використанням наданих капіталістом-підприємцем. При цьому окремі робітники були пов'язані розподілом праці: один робітник виробляв напівфабрикат, інший — доводив його «до кондиції». Іноді деякі стадії виготовлення продукції переносилися у майстерню, де наймані робітники працювали в одному приміщенні під керівництвом підприємця; найчастіше це були операції остаточного складання, наприклад складання годинника. Такі мануфактури називалися змішаними.

Найбільш розвинутим типом мануфактури була централізована, в якій існував розподіл праці, окремі робітники вже спеціалізувалися на виконанні тих чи інших операцій, що значно підвищувало продуктивність праці. Усі робітники працювали в одному приміщенні під керівництвом підприємця або його майстрів.

Галузевий склад мануфактур багато в чому визначався природно-географічними умовами тієї чи іншої країни. Так, в Англії в основному переважали суконні, металургійні та суднобудівні мануфактури, в Німеччині — гірничі та металообробні, в Нідерландах — текстильні та суднобудівні. З середини XVII ст. мануфактура стає панівною формою капіталістичного виробництва, охоплюючи все більшу кількість випуску товарів; поглиблюється міжнародний поділ праці.

У період мануфактурного капіталізму відбуваються буржуазні революції в Нідерландах (1572—1609 рр.) та Англії (1640—1649рр.). Вони проголосили свободу підприємництва та торгівлі, що сприяло швидкому економічному розвиткові цих країн. У XVII ст. лідером у світовому виробництві була Голландія, проте з другої половини XVII ст. її починає випереджати Англія. Причиною цього була ціла низка чинників, зокрема те, що в Голландії, незважаючи на більш ранню буржуазну революцію, промисловість залишалася недостатньо розвинутою, торговельний капітал продовжував займати пануюче становище в її економіці. В її економічній політиці не застосовувався протекціоністський захист, навпаки, з метою розширення посередницької торгівлі тут було скасовано мито на імпортовані товари. У таких умовах надзвичайно дошкульного удару економіці Голландії завдав Навігацький акт Кромвеля (1651 р.), за яким заборонялося постачання в Англію товарів на кораблях інших країн.

Крім того. Англійська буржуазна революція була більш радикальною, ніж Нідерландська. Вона відкрито проголосила буржуазні порядки, чим завдала нищівного удару по феодалізму та відкрила широкий шлях капіталізмові. Це була революція «європейського масштабу», адже проголошені нею порядки в майбутньому прийшли на зміну феодальним і в інших країнах Західної Європи. Характеризуючи Англійську буржуазну революцію, не можна залишити поза увагою шлях (метод) розв'язання

аграрного питання, який при збереженні поміщицького землеволодіння (лендлордів) забезпечив через насадження фермерства (на основі тривалої оренди) швидкий розвиток аграрного сектора за капіталістичним шляхом. Цьому сприяли насамперед акти про огорожування земель, ухвалені парламентом. Надзвичайно важливим наслідком такої політики стало зникнення в Англії XVIII ст. селянства та створення ринку вільної робочої сили.

І в Англії, і в Голландії після революцій трансформується фінансова система: створюються банки, виникає та поширюється кредит. Амстердамський банк був створений у 1609 р.. Англійський банк — у 1694 р. Вони мали монопольне право випуску банкнот. Амстердам та Лондон стають центрами комерційного життя, де здійснюються основні зовнішньоторговельні операції. Крім цього, Англія завойовує провідні позиції у колоніальній політиці. У XVIII ст. вона стає найбільшою колоніальною державою, витісняє Францію з Індії, захоплює Канаду. Але водночас вона зазнає поразки у війні в Північній Америці.

Війна за незалежність у Північній Америці (1775—1783 рр.) одночасно була буржуазною революцією, у результаті якої в 1776р. на місці англійських Північноамериканських колоній утворилася нова буржуазна держава — Сполучені Штати Америки. У результаті перемоги тут було знищене феодальне землеволодіння та створені сприятливі умови для розвитку фермерських господарств (так званий американський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві). Цей шлях насамперед передбачав власність безпосереднього виробника (фермера) на засоби виробництва (у тому числі на землю) та продукцію, яку він виробляв, що робило його економічно заінтересованим у результатах своєї праці.

Водночас в Європі, передусім у Пруссії, наприкінці XVIII ст. створилися умови для розвитку так званого пруського шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві, за якого зберігається поміщицьке землеволодіння та значна частина повинностей селян на користь поміщиків, а самі поміщицькі господарства повільно перетворюються в капіталістичні, що супроводжується експропріацією селянства та створенням незначної кількості заможних селянських («гросбауерських») товарних господарств. Таким чином, уже наприкінці XVIII ст. чітко визначаються два шляхи розвитку капіталізму в сільському господарстві, які були досить поширеними в різних країнах світу в XIX ст. — «американський» та «пруський».

Притаманний мануфактурному періоду перехід від натуральних до товарно-грошових відносин сприяв значному розвитку фінансової сфери, яка, успадкувавши феодальні пережитки, набувала якісно нових рис. Однією з них стали спроби складання державних бюджетів (розписів), що належать до XVII ст. Проте перші розписи були надто приблизними, нерегулярними, охоплювали лише основні статті доходів та видатків і не могли бути основою стійкої економічної політики.

Прибуткову частину розписів становили податкові надходження та торговельне мито. Характерною рисою податкової політики XVI—XVIII ст. був перехід до централізованого збирання податків, без проміжних ланок феодальної драбини. Суб'єктами оподаткування були селянство, купецтво, власники мануфактур, ремісники; від податків звільнялися духовенство та дворянство. До прямих податків відносили подушну та поземельну податі, до непрямих — податки на сіль, вино, тютюн, шкіру.

З податковою системою тісно пов'язане таке явище, як відкуп податків, досить поширене у Франції. Зберігалась і низка податків, пов'язаних з національними особливостями та традиціями (в Англії — на вікна та корабельний, у Франції — поллета — плата за перехід державної посади у спадок).

Особливою статтею державних надходжень були торговельне мито та податки на імпортовані товари (від 20 до 100% і навіть більше). Подекуди одночасно вільно розвивалася внутрішня торгівля (в Англії), але у Франції, Іспанії та інших країнах внутрішня торгівля була також обмеженою внутрішніми митними кордонами.

Одна з найголовніших особливостей державних фінансів у мануфактурний період — безперервно зростаючий державний борг (у Франції з 1561 по 1699 рр. державний борг

зріс з 42 до 460 млн ліврів), який складався з позичок у приватних осіб та торговельних домів, утілених у державних цінних паперах.

Розвиток торгівлі, промисловості та державних фінансів сприяв становленню в XVI—XVIII ст. банківської системи. Підприємці стали надавати один одному кредити за поміркованими відсотками, підриваючи тим самим монополію лихварів. Перші банки з'явилися в XV ст. в Італії. Спочатку вони мали суто депозитний характер (приймали внески на зберігання), але поступово їх функції розширилися. Вони стали здійснювати безготівковий грошовий обіг, застосовувати індосамент (передатковий напис на векселі), що фактично означало появу паперових грошей, повністю забезпечених депозитами. У XVII ст. з'являється й перший акціонерний банк — Англійський (1694 р.), який розпочав емісію банкнот. Розвиток банківської справи підтримувався державою, яка вимагала надання їй кредитів за пільговими умовами (під низький банківський відсоток).

Період мануфактурного розвитку, особливо після Великих географічних відкриттів, характеризувався подальшим розвитком торгівлі, появою нових форм її організації та нових товарів. З'являються й починають діяти біржі: товарні (оптова торгівля за зразками та стандартами) й фондові (торгівля цінними паперами). Виникнення біржової справи відносять приблизно до XIII ст., коли в Голландії та Італії поширилася практика оплати поставок через міняйл, які видавали векселі та відсилали гроші за призначенням.

Першою організованою товарною біржею вважається біржа Антверпена (1460 р.). Спочатку це був спеціальний майдан, а в 1531 р. побудовано будівлю біржі. Набули розвитку операції з цінними паперами, з'являються галузеві біржі, що спеціалізувалися на операціях з вовною та сукном. Після розгрому Антверпена іспанцями (1576 р.) головною міжнародною біржею стає біржа Амстердама, яка увійшла в історію завдяки удосконаленню техніки біржових операцій з цінними паперами. На амстердамській біржі в 1608 р. в обіг вперше запроваджено акції. У XVIII ст. фондові біржі з'являються в Англії, Німеччині, Північній Америці.

Досить тривалий період світового господарського розвитку (з останньої третини XVIII ст. до 60—70-х років XIX ст.) пов'язаний з важливими соціально-економічними процесами зміцнення промислового капіталізму, панування вільної конкуренції і підприємництва та прискореного розвитку промисловості, підпорядкування місту села, майже повної заміни традиційних зв'язків між людьми грошовими відносинами тощо.

Переломним моментом у розвитку продуктивних сил світу стає промисловий переворот (або промислова революція) — перехід від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики. Батьківщиною промислового перевороту стала Англія, де в середині XVIII ст. склався комплекс економічних та політичних передумов його успішного здійснення, насамперед достатньо високий рівень розвитку мануфактурного виробництва, обумовлений активним процесом первісного нагромадження. Крім того, за ра-

хунок подрібнення операцій, у результаті зростаючого поділу праці, виробництво готується до застосування машин. Головною ж політичною передумовою стає Англійська буржуазна революція (1640—1649 рр.), що скасувала феодальні привілеї та відкрила шлях для капіталістичного розвитку.

Промисловий переворот в Англії відбувався приблизно з останньої третини XVIII ст. до першої чверті XIX ст. Його основними етапами були винайдення та застосування машин у текстильній промисловості (спочатку у бавовняній), удосконалення металургійного процесу, винайдення та активне впровадження парового двигуна і, нарешті, створення галузі, що виробляє машини, — машинобудування.

Розглядаючи це питання, важливо з'ясувати причини, які обумовили початок промислового перевороту в Англії саме з бавовняної промисловості.

По-перше, бавовняна промисловість була новою галуззю, її мануфактурні підприємства будувалися вже з урахуванням досягнень технічного прогресу, значно більшими за розмірами, що створювало сприятливіші умови для запровадження машин.

Крім того, продукція бавовняної промисловості споживається різними верствами населення, тоді як суконна, традиційна для Англії, промисловість значною мірою виконувала державні замовлення. Це робило бавовняну промисловість більш залежною від коливань кон'юнктури ринку, а власників підприємств більш заінтересованими у застосуванні нової, ефективнішої техніки та технології.

У результаті завершення промислового перевороту (перша чверть XIX ст.) в Англії пануючим стає фабричне виробництво, країна з аграрної перетворюється в індустріальну. Це проявляється в значному піднесенні промислового виробництва, передусім виробництва бавовняних тканин (споживання бавовни за 130 років зросло в 1000 разів); прискорився розвиток металургійної, машинобудівної промисловості. Значного розвитку досягло залізничне будівництво.

Характерно, що процес створення машинного виробництва (індустріалізація) у більшості країн розпочинався в легкій промисловості і лише після тривалого періоду нагромадження відповідних капіталів у галузях, що виробляють предмети споживання, переходив у галузі, де виробляють знаряддя праці.

Промисловий переворот мав важливі соціальні наслідки. В Англії складається структура капіталістичного індустріального суспільства, різко підвищується питома вага міського населення (в 1811 р. частка сільського населення скоротилася до 35%). ^

Значно зростає роль колоній як ринків сировини та збуту для англійської промисловості. Англія перетворюється в економічного лідера доби домонополістичного капіталізму — провідну торговельну країну, найбільшу колоніальну державу, «майстерню світу», яка постачала свої товари у більшість країн. У цьому неабияку роль відіграв перехід до вільної торгівлі — фрітредерства (від англ. Free trade). До політики фрітредерства Англія переходить у 1853 р. Ця політика означала скасування митних зборів на сировину та напівфабрикати й зниження їх на готову продукцію, яка завозилася в країну. Промисловий переворот в інших країнах світу мав свої особливості як за часом здійснення, так і за напрямками, які варто розглянути.

Так, перше запровадження машин у Франції розпочинається лише після Великої французької революції (1789—1793 рр.), але промисловий переворот стримується в роки імперії та наполеонівських війн. Це обумовлено Континентальною блокадою Наполеона (1806 р.), яка закрила європейський, зокрема французький, ринок для англійських товарів, що врешті-решт викликало депресію французької промисловості. Крім того, уповільнюючим чинником була також парцелярна власність на землю, обумовлена аграрним законодавством Конвенту. Дрібна земельна власність стримує диференціацію селянських господарств, негативно впливає на розширення внутрішнього ринку та ринку робочої сили, а це все, у свою чергу, гальмувало розвиток промислового виробництва.

Після реставрації Бурбонів було прийнято низку законів, дія яких негативно вплинула на розвиток французької промисловості, але відкрила французький ринок для англійських товарів. У результаті поширюється застосування машин, особливо в текстильній промисловості, починає розвиватися металургія, хоча перехід на мінеральне паливо затримується. Загалом промисловий переворот у Франції до 1830 р. не вийшов за межі підготовчого періоду.

Революція 1830 р. призвела до панування банкірів та спекулянтів. Важливим джерелом збагачення останніх став «державний дефіцит». До 1848 р. державний борг досяг 5,5 млрд фр.

У цей період (30—40-ві роки XIX ст.), який можна назвати першим етапом промислового перевороту, — на розвиток промисловості впливали ті самі негативні причини, що й у попередні роки: дрібна парцелярна власність, вузькість внутрішнього ринку, високі митні тарифи на сировину та паливо, які гальмували і розвиток обробної промисловості.

Водночас дуже важливу роль у промисловому перевороті відіграє залізничне будівництво, яке набирало прискореного розвитку завдяки закону 1844 р., сприяло зростанню кількості парових двигунів та розвитку металургійної та вугільної

промисловості.

Другий етап промислового перевороту — 50—60-ті роки. Він характеризується завершенням промислового перевороту в галузях важкої індустрії (виробництво чавуну збільшилось втричі, сталі — у 8 разів; у 1865 р. 75% чавуну виробляли на коксі). Проте, на відміну від Англії, припинення промислового перевороту у Франції не означало завершення індустріалізації: країна стає лише аграрно-індустріальною державою. Продовжує розвиватися залізничне будівництво, за темпами зростання важка промисловість починає випереджати легку. Швидко ростуть міста. Франція посідає друге місце за рівнем промислового виробництва (після Англії), хоча концентрація промислового капіталу залишається незначною, що обумовлено традиційною структурою промисловості (переважним розвитком галузей, що виробляють модний одяг, предмети розкоші). Така структура, а також збереження парцелярного селянського господарства зумовили вузькість внутрішнього ринку, що, у свою чергу, стримує темпи економічного розвитку.

Особливості промислового перевороту в Німеччині обумовлені її попереднім економічним розвитком. У період, коли Англія та Франція вже давно створили внутрішню економічну та політичну централізацію, коли в Англії відбувається промисловий переворот, Німеччина являла собою країну, політичне роздроблену та економічно відсталу. Але під впливом Великої французької революції та наполеонівських війн у Німеччині розпочинається процес ліквідації феодально-кріпосницьких відносин. У ряді німецьких держав відбуваються суттєві зміни, у найбільшій з них — Пруссії — провадиться аграрна реформа, яка звільнила селян від особистої залежності, але зберегла більшу частину землі в руках поміщиків-юнкерів. Поряд із послабленням кріпосних відносин відбувається також послаблення феодальної роздробленості Німеччини. Після Віденського конгресу (1815 р.) було утворено Німецький союз, до якого увійшло 38 держав. Проте цей союз не ліквідував феодальної роздробленості, держави, що увійшли до нього, зберігали як територіальні, так і митні кордони.

Помітне послаблення на початку XIX ст. кріпосництва та феодальної роздробленості країни полегшили зростання капіталістичних відносин, виникнення фабрично-заводської промисловості. Сприяла цьому також і ліквідація (у Пруссії) або обмеження (у Баварії та ряді інших держав) цехового ладу. Істотний вплив на розвиток німецької промисловості мала Континентальна блокада Наполеона, яка на ряд років звільнила німецькі мануфактури від конкуренції англійських фабричних виробів. З'являються перші машини, створюються перші фабрики. Цей процес дещо посилюється після завершення наполеонівських війн, коли німецька буржуазія робить спроби вистояти в умовах надзвичайно сильної конкуренції з боку Англії.

У 1833 р. 18 німецьких держав з ініціативи Пруссії утворюють Митний союз, який почав діяти з 1 січня 1834 р. Його утворення тісно пов'язане з початком промислового перевороту та низкою аграрних реформ, які сприяли прискоренню викупу землі селянами. Розширення викупних платежів прискорило первісне нагромадження капіталу, а під впливом важких викупних платежів та втрати більшістю селян своїх земельних наділів, відбувається прискорене формування ринку робочої сили для великої промисловості. Усе це вело до прискореного промислового розвитку Німеччини, а зняття митних кордонів між членами Митного союзу сприяло створенню єдиного внутрішнього ринку.

Проте в першій половині XIX ст. Німеччина залишається аграрною країною, а в її промисловості переважає дрібне виробництво. Таким чином, до середини XIX ст. Німеччина все ще залишалася в основному країною мануфактурної та домашньої промисловості, незважаючи на перші кроки, зроблені на шляху промислового перевороту. Велика промисловість залишається в зародковому стані.

Початок промислового перевороту в Німеччині можна віднести на початок 50-х років, після революції 1848 р. У 50—60-х роках Німеччина досягла в розвитку торгівлі та промисловості, залізниць, телеграфу та океанського транспорту небачених успіхів, які дали країні за 20 років набагато більше, ніж за ціле сторіччя. Промисловий переворот у

Німеччині мав стрімкий характер, фактично відбувся протягом двох десятиріч. Другою характерною ознакою промислового перевороту в Німеччині було те, що відбувався він на власній машинобудівній базі.

Пізній вступ Німеччини на шлях індустріалізації дав їй змогу використати технічні досягнення Англії, запозичити їх, а це забезпечувало порівняно високий рівень продуктивності праці на німецьких підприємствах. Німеччина не мала потреби повторювати всі етапи технічного розвитку, які пройшла Англія: вона відразу могла запроваджувати технічні новинки, які в самій Англії почасти застосовувалися повільно через тиск старого основного капіталу. Тому не дивно, що німецькі фабрики та заводи були спроможні успішно конкурувати як всередині країни, так і на зовнішньому ринку, з англійськими.

Завдяки високим темпам промислового виробництва Німеччина до 1870 р. вже перевершила Францію у видобутку вугілля, виплавці чавуну, потужності парових двигунів, довжині залізничної колії і майже наздогнала Францію в оборотах зовнішньої торгівлі. Від Англії Німеччина все ще відставала в кілька разів, проте розрив між ними істотно скоротився. Досить велику роль в успіхах промислового розвитку Німеччини відіграло створення в 50-х роках кількох великих банків, які активно займалися засновництвом.

Великого рівня досягає воєнна промисловість, розвиток якої активно стимулюється державою, що обумовлено агресивною політикою Прусії. Підприємства воєнної промисловості не лише відбивали загальні тенденції та риси німецької промислової еволюції, а й ставали провідними підприємствами німецької промисловості.

Розглядаючи особливості промислового перевороту в США, слід мати на увазі, що майже до кінця XVIII ст. ця країна була колонією Англії, а тому її економічний розвиток залежав від економічної політики метрополії відносно неї. Незважаючи на сприятливі природні умови, промисловий переворот тут стримувався через ряд заходів Англії, спрямованих на те, щоб зберегти Північноамериканські колонії як сировинну базу та ринок збуту для промисловості метрополії. Таким чином, промисловий переворот розпочинається лише після завершення війни за незалежність (1775—1783 рр.), яка не лише звільнила колонії, а й поклала початок їх об'єднанню у вільну та незалежну державу; ліквідувала елементи феодалізму, покінчила з феодальними нормами успадкування, скасувала «біле рабство», проголосила буржуазні свободи, проте зберегла рабство негрів.

У наступні роки економічний розвиток США відбувається досить швидкими темпами, особливо сільське господарство — як фермерське (інтенсивне на Півночі), так і плантаційне (екстенсивне на Півдні). Уже наприкінці XVIII ст. починається запровадження англійських машин у текстильному виробництві, але створюються і власні (у 1793 р. створено бавовноочисну машину Уітні, яка підвищила продуктивність праці в 150 разів).

У 1791 р., після звіту міністра фінансів А. Гамільтона «Про промисловість», запроваджується протекціоністське мито на готову продукцію, що створює сприятливі умови для розвитку власної промисловості. Упорядковується грошова система, створюється національний банк США.

Головною особливістю промислового перевороту в США було дуже повільне впровадження парової машини, що обумовлено великими водними ресурсами і широким використанням водяного двигуна. Замість парової машини Уатта в США вже в 30-х роках XIX ст. запроваджується машина Івенса (Філадельфія). Велику роль в успішному промисловому перевороті в США відіграють активні імміграційні процеси (до 1860 р. іммігрувало близько 50 млн осіб), адже промисловість США отримала готові кадри кваліфікованих робітників, тоді як в інших країнах створення кадрів кваліфікованої робочої сили було тривалим процесом. Ще однією важливою особливістю промислового перевороту в США була тенденція до стандартизації, яка до середини XIX ст. у металургійній промисловості США відіграла істотну роль.

Загалом промисловий переворот відбувався в США вкрай нерівномірно, захопив спочатку текстильну промисловість, а потім харчову. Важка індустрія часто не могла задовольнити внутрішніх потреб країни.

Завершення промислового перевороту відбувається лише після закінчення Громадянської війни (1861—1865 рр.). Суперечності, які викликали війну, з'явилися не раптом, а мали досить глибоке коріння. Ураховуючи те, що Південь залишався рабовласницьким, плантаційним, там практично не було власної промисловості, суперечності, які виникли між Півднем та Північчю виявлялися передусім у розбіжності інтересів представників цих двох регіонів. Наявність рабства звужувала внутрішній ринок, вузька (бавовняна) спеціалізація Півдня, пристосована передусім до потреб промисловості Англії, надавала економіці США колоніального характеру. Плантатори Півдня були зацікавлені у зниженні митних тарифів на сировину, що вивозиться, та на готову продукцію, що завозиться, тоді як підприємці Півночі були зацікавлені у встановленні високих митних тарифів, здатних захистити їх продукцію від конкурентів, передусім англійських. Ці та подібні суперечності посилювались протистоянням цих двох регіонів щодо вирішення питання про заселення земель на Заході, на які претендували як фермери Півночі, так і плантатори Півдня. Усе це посилювало протистояння і призвело врешті-решт до Громадянської війни.

Поразка Півдня у Громадянській війні була наперед вирішена його економічною відсталістю, яка обумовила економічну поразку вже в перші роки війни. Відсутність власної промисловості, морська блокада, яка закрила шляхи імпорту озброєння та боєприпасів на Південь, вкрай загострили ситуацію, і тривалість війни була зумовлена лише недостатньо активними воєнними ді-

ями Півночі. Досить важливу роль у перемозі Півночі відіграло й розв'язання питання щодо земель на Заході. У травні 1862 р. виходить закон про Гомстеди, за яким кожний громадянин США отримав право на 160 акрів (65 га) землі за умови сплати 10 дол.;

якщо ці землі продуктивно використовувалися упродовж п'яти років, вони переходили у власність фермера. Це сприяло відпливу з армії Півдня, адже для отримання землі необхідно було визнати себе громадянином США, а, як відомо, Південь оголосив себе Конфедерацією, яка не входить до складу США. Отже, завдяки Громадянській війні та Гомстед-акту аграрне питання було вирішене на користь фермерів. Ще одним важливим наслідком Громадянської війни було скасування рабства, що значно розширило внутрішній ринок та ринок робочої сили в країні.

Таким чином. Громадянська війна створила надзвичайно сприятливі умови для прискореного економічного розвитку і завершення промислового перевороту, зробила перший крок до перетворення США у провідну індустріальну державу світу.

4.2. Господарство українських земель у XVI — першій половині XIX ст.

У 1569 р. між Великим князівством Литовським та Польським королівством було укладено Люблінську унію про створення єдиної держави — Речі Посполитої, у результаті чого більша частина українських земель відійшла під владу Польщі. Почало стрімко зростати велике феодальне землеволодіння, особливо після 1590 р., коли було видано сеймову постанову, що дало змогу займати «пустелі», розташовані за Білою Церквою. Польські магнати захоплювали землі самочинно, одержували їх від королів, відвойовували один в одного. З'явилися величезні магнатські латифундії з сотнями сіл, міст, містечок, тисячами господарств селян та міщан. Це були держави в державі, з якими musili рахуватися королі, віддавати їм частину державних доходів. Середня ж і дрібна шляхта перебувала на службі у магнатів і досить часто одержувала за службу в оренду або в «державу» (умовне не спадкове феодальне землеволодіння) землі магнатів.

У XVI ст. у зв'язку з «революцією цін» в Європі та значним зростанням цін на сільськогосподарську продукцію на європейських ринках великого значення набирають в українських землях фільварки. Фільварок — це товарне багатогалузеве господарство, засноване на примусовій праці кріпаків. Розвиток фільваркового господарства став

причиною проведення аграрної реформи короля польського та великого князя Литовського Сігізмунда II Августа, запровадження так званої «устави на волоки», прийнятої 1 квітня 1557 р., за якою передбачалося створення фільваркових господарств та забезпечення їх робочими руками (два дні на тиждень) дворових та волосних селян, осаджування на землю челяді, яка під назвою городників повинна була відбувати одnodенну панщину. Крім того, передбачалося розділити землю на волоки (19,5 дес.), за якими закріплювалися певні податки.

За рахунок цього передбачалося підвищити продуктивність фільваркових та селянських господарств з метою збільшення товарного виробництва збіжжя (в основному пшениці). Реформа, запроваджена спочатку у великокнязівських маєтках, до кінця XVI ст. була поширена на більшість магнатських маєтків.

Волочна реформа ще не прикріплювала селян остаточно до землі. вони зберігали право покинути пана, залишивши замість себе іншого, але фактично це зробити було надзвичайно важко. Селяни потрапляли під нагляд дрібної адміністрації, втрачалося значення сільської громади, праця селян жорстко регламентувалася. Волочна реформа була запроваджена на Берестейщині та Волині.

Розвиток товарно-грошових відносин, бажання феодалів збільшити прибутковість господарств вели до певного прогресу в сільськогосподарському виробництві. Панівною системою в землеробстві було трипільля, ширше стали застосовувати угноєння, вдосконалювалися знаряддя праці. Головною сільськогосподарською й експортною культурою було збіжжя.

Із зростанням фільваркової системи, поширенням панщини, селяни почали втрачати право переходу. Протягом XVI ст. (1505 та 1520 рр.) польські сейми видали низку законів, що суворо забороняли селянам без дозволу феодала покидати свій наділ, і, нарешті, третій Литовський статут 1588 р. остаточно закріпив селян. Селянам заборонялося самостійно виступати в суді і свідчити як проти, так і за своїх панів. Під ярмом панської Польщі українського селянина було позбавлено всіх прав. Шляхтич отримав право не лише продати або купити селянина, а й засудити його на смерть.

Зростання кріпосного гніту спричинює масові утечі селян. У другій половині XVI ст. на Нижньому Подніпров'ї виникла Запорізька Січ — центр українського козацтва, що стає осередком боротьби за визволення України від феодального і національного гноблення: у багатьох випадках козаки були ватажками в селянських повстаннях в Україні.

Під впливом зростання товарно-грошових відносин поступово в ринок втягувалися і селянські господарства, унаслідок чого розпочинається процес соціального розшарування селянства, з'являється значна кількість малоземельних та безземельних селян. Зростає і прошарок заможного селянства, які займалися торговельним землеробством, промислами, використовували найману працю, проте панування феодальних відносин стримувало розвиток капіталістичних. У козацькому середовищі процес розшарування відбувався значно швидше.

У період, що розглядається, розвиток продуктивних сил веде до поглиблення процесу суспільного поділу праці, набуває подальшого розвитку ремесло та торгівля, що супроводжується розвитком старих та виникненням нових міст і містечок. В Україні в цей час налічувалося 970 міст і містечок, які часто відрізнялися від сіл лише тим, що їх населення за статутами не відробляло панщини, а тільки платило натурою чинш і данину й мали торги та ярмарки. Серед міст найбільше значення на той час мали Київ та Львів. Ремісники майже всіх українських міст були об'єднані в цехи за професійною ознакою. Так, у середині XVII ст. у Львові було близько 30 цехів, які об'єднували понад 500 майстрів; їх вироби були широко відомі не лише в Україні, а й далеко за її межами.

Проте цехове ремесло, як і в Західній Європі, було обмежене жорсткою регламентацією, що посилювалася національними обмеженнями. У зв'язку з цим в українських містах існувала велика кількість позацехових майстрів — так званих партачів (у першій

половині XVII ст. у Львові вони становили до 40%). Але позбавлені прав реалізувати свою продукцію в містах, вони були змушені звертатися до посередників — купців-скупників. Поступово партачі потрапляли в залежність до скупників, які почали не лише скуповувати їх продукцію, а й забезпечувати останніх сировиною. необхідними матеріалами та знаряддями праці, перетворюючи їх у найманих робітників. Із зростанням поділу праці вони ставали робітниками так званих розсіяних мануфактур. Централізовані ж мануфактури часто виникали на базі цехових майстерень, де, всупереч регламентації, з'являвся поділ праці, або спеціально будувалися.

Розвиток ремесла, його подальша спеціалізація, поява мануфактур посилювали територіальний поділ праці, що, у свою чергу, стимулювало розширення внутрішнього ринку. Збільшилася кількість торгів та ярмарків. Міцніли й економічні зв'язки України із зовнішнім світом: із Західною Європою, Росією, Сходом, Проте слід підкреслити, що умови для торгівлі були дуже важкі* Економічна політика польського уряду передусім захищала інтереси шляхти і завдавала великої шкоди розвитку української вітчизняної промисловості, затримувала загальний економічний розвиток.

Український народ вів непримиренну боротьбу проти панування польської шляхти, проти посилення соціального і національного гніту, яка врешті-решт вилилась у національно-визвольну війну, що розпочалася в 1648 р. під проводом Б. Хмельницького.

Визвольна війна 1648—1676 рр. стала переломним моментом у житті українського народу, круто змінивши його долю. Результатом війни стало визволення Наддніпрянщини з-під польської влади, відродження української державності у вигляді козацько-гетьманської держави.

Вражаючими були й соціально-економічні наслідки. В основному було ліквідовано велике й середнє землеволодіння польських феодалів, фільварково-панщинна система господарювання й кріпацтво. Набула поширення козацько-селянська земельна власність;

козаки, селяни вступали в товарно-грошові відносини, що сприяло перетворенню їх господарств у товарні. Набирало сили й промислове виробництво, відбувався процес утворення загальноукраїнського ринку як складової європейського та світового ринків.

Водночас еволюція соціальних відносин і розвиток народного господарства України в другій половині XVII—XVIII ст. відбуваються у складних суспільно-політичних умовах. Об'єднання в 1654 р. української держави з російською сприяло розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, ремеслі й промислах, піднесенню мануфактурного виробництва та зростанню міст. Разом з тим не можна заперечувати негативної ролі царизму в історичній долі українського народу, адже суспільно-політичний лад, що сформувався за часів Б. Хмельницького, був несумісним із самодержавно-кріпосницькою системою Росії, що врешті-решт призвело до повної втрати як політичної автономії, так і самобутніх рис господарського розвитку.

Завершення воєнних дій проти Польщі та поділ України (Андрусівське перемир'я 1667 р.), у результаті якого Правобережжя залишилося під владою Польщі, спустошення більшості земель, особливо Правобережної України, напади татар, нескінченне протистояння козацької старшини підірвали народне господарство краю.

Проте, незважаючи на вкрай несприятливі умови, в економіці Лівобережної України з'являються паростки капіталістичного укладу у вигляді торговельного капіталу, підприємництва, поширення найманої праці тощо. На Лівобережжі торгові люди (купці) наприкінці 60-х років XVII ст. становили до 8% міського люду. Купецтво формувалося передусім за рахунок торговельних агентів, шляхти, козацької старшини. Купецький капітал зростав як за рахунок торговельних операцій, так і внаслідок занять купців лихварством та орендарством. Використовуючи різні форми збагачення, купецтво активно впливало на поглиблення товарності виробництва промислової та сільськогосподарської продукції, активізацію зв'язків між регіональними ринками та формування єдиного всеукраїнського ринку.

Знаходив своє застосування купецький капітал і в промисловості, проте формування підприємців відбувалося здебільшого за рахунок інших джерел. Ліквідація

кріпацтва в процесі Визвольної війни, особиста свобода селян, перехід землі у власність Війська Запорізького відкривали широкі можливості для розвитку підприємницької ініціативи. Підприємцями ставали не лише багаті міщани, а й козаки та розбагатілі селяни. Особливого поширення цей процес набув у таких галузях, як селітроваріння, залізоробна промисловість, виробництво скла тощо. З кінця XVII ст. козацька старшина, яка зміцнила своє становище, починає прибирати до своїх рук також й інші галузі промисловості. Але, враховуючи той факт, що на цей період старшинське землеволодіння стає домінуючим, а особиста залежність селян-виробників посилюється, старшинська підприємницька діяльність набирає феодальних рис, притаманних мануфактурному виробництву в Росії.

Основна маса козацької старшини, перетворившись у великих землевласників, робить усе можливе, щоб юридичне закріпити свої права. Найбільшими землевласниками були самі гетьмани — І. Мазепа володів 19654 дворами. І. Скоропадський — 19822. Д. Апостол — 9997 дворами підданих. Значна частина старшини, зраджуючи національні інтереси та захищаючи свої майнові, йшла на угоду із самодержавством, отримуючи за це землі та дворянські титули.

Особливо важливим етапом у формуванні певної структури народного господарства України стали роки правління Петра I. Його політика, спрямована на посилення економічної та політичної могутності Росії, водночас стосовно України передбачала посилення колонізації та ліквідацію тих залишків автономного устрою, що ще залишалися. Дбаючи про розвиток мануфактурного виробництва, торговельних зв'язків Росії. Петро I спрямовував свою політику щодо України на перетворення її у ринок збуту та сировинний придаток Росії. Він накладав певні заборони на розвиток мануфактур в Україні, створюючи умови насамперед для підприємців-росіян та іноземців. Використовуючи українську сировину та українську робочу силу, російський уряд створював казенні (скарбові) мануфактури, всіляко підтримував створення й приватних, але таких, якими б володіли росіяни (суконні та парусно-полотняні мануфактури О. Меншикова, Строганових та ін.), продукція яких надходила виключно на потреби російської армії та флоту. Російські ж потреби задовольняли виробники селітри. поташу. З'являється кріпосна мануфактура з великою кількістю «приписних» робітників, як державна, так і приватна, власниками якої найчастіше стають російські підприємці.

Великої шкоди петровська політика нанесла українській торгівлі — як зовнішній, так і внутрішній. Високим митом та заборонами були перекриті можливості для українського купецтва у вже налагодженій міжнародній торгівлі. Так. указом 1714 р. заборонялося вивозити низку товарів (прядиво, шкури, сало, віск, щетину тощо) через будь-які порти, крім російських — Ригу, Петербург, Архангельськ; у 1719 р. було заборонено вивозити українське збіжжя. Врешті-решт, український експорт було скорочено до мінімуму. З метою забезпечення ринків збуту для російської мануфактурної промисловості заборонялося й завозити в Україну низку іноземних товарів, зокрема панчохи, полотно, сукно, голки. Усі ці дії призвели до значного падіння цін на українському ринку на ряд товарів, що давало можливість російським купцям та уряду скупувати їх за безцінь.

Дуже дошкульною для українського купецтва була й митна політика, внаслідок якої значно зросли митні збори на українські товари, а для деяких товарів (горілка, тютюн) на певний час зовсім заборонявся вивіз. Усе це надзвичайно негативно відбивається на економіці України, активно сприяючи перетворенню її на російську колонію, ринок сировини та збуту для російської промисловості. Цей процес прискорюється в наступні часи, а в період гетьманування останнього гетьмана К. Розумовського унаслідок скасування митних кордонів між Україною і Росією (1754 р.) економіка України стає складовою російської в межах всеросійського ринку, що формується, і цим остаточно скасовуються залишки української автономії.

У період правління Катерини II (1762—1796 рр.) було ліквідовано й більшість соціальних здобутків Визвольної війни, передусім відбулося перетворення в кріпаків

більшості населення українських земель. Щоправда, і протягом попередніх років спостерігався процес поступового покріпачення селянства (укази 1727, 1738, 1739 рр. обмежували та ліквідовували право переходу селян). У січні 1764 р. скасовується гетьманство в Україні, створюється Малоросійська колегія. 1765 р. ліквідується козацьке самоуправління на Слобожанщині, а місцеві козаки позбавляються прав та привілеїв. У серпні 1775 р. спеціальним «Маніфестом» знищується Запорізька Січ. Указом 1783 р. остаточно скасовується право переходу й законодавче утверджується поділ українського суспільства на стани. Процес ліквідації автономії та покріпачення селянства Лівобережжя відбувається паралельно і завершується указом від 24 квітня 1785 р., за яким українська старшина отримала права російського дворянства. Щодо рядового козацтва, то після ліквідації автономії України в 1783 р., воно як стан було знищене. Козаки, щоправда, зберегли особисту свободу та право володіння землею, але мусили платити податки і відбувати повинності.

Посилення феодално-кріпосницького гніту викликало протест з боку селянства. Ще в часи існування Запорізької Січі селяни втікали в південні райони країни, на Запоріжжя. Наслідком цього було пожвавлення колонізації запорізьких степів, населення яких вже до 70-х років XVIII ст. становило, як вважають дослідники, 200 тис. осіб.

Запорізькі козаки жили в зимівниках-хуторах або в слободах. Як і на Лівобережжі та Слобожанщині, запорізькі козаки не були однорідною масою. Тут також існувала заможна верхівка, козаки середнього достатку і голота (сірома). Близько половини

козаків жили переважно за рахунок заробітків, були незаможними. Таке глибоке розшарування пояснюється тим, що на Запоріжжі не було кріпацтва і капіталістичні відносини розвивалися швидше.

Господарства запорізької старшини, багатих рядових козаків були засновані на найманій праці і зорієнтовані на виготовлення продукції для ринку. Заробітна плата постійного робітника становила 3—7 крб. на рік і «хазяйські» харчі та одяг.

Існування Запорізької Січі, участь запорізьких козаків у багатьох народних рухах, утечі на Запоріжжя кріпаків викликали невдоволення пануючих класів та царського уряду, що й спричинило її ліквідацію. Крім того, з переможним завершенням війни з Туреччиною та Кучук-Кайнарджійським миром (1774 р.) Запоріжжя втратило роль захисного кордону між Російською імперією та Кримом. Все це й призвело до ліквідації Запорізької Січі і перетворення більшості козаків у залежних селян.

Землі запорожців почали заселяти колоністами: німцями, болгарами, сербами тощо, а також значна частина земель була роздана російським та українським поміщикам. Розпочалася активна колонізація причорноморських та приазовських степів і Криму. Поселенцям надавалася земля і допомога: грошові позики, звільнення на деякий час від податків, право продажу горілки і солі, безмитної торгівлі із закордоном тощо.

Така політика мала свої наслідки. У Південній Україні посилювався розвиток хліборобства, скотарства, будувалися підприємства, виникали міста. Південна Україна відразу ж пішла в основному капіталістичним шляхом розвитку.

У XVIII ст. поглиблюються зв'язки з ринком поміщицьких господарств Правобережної України. Наслідком цього було зростання селянських повинностей та кріпосного гніту. У Київському воеводстві в 1789 р. кріпаки становили 98% усього населення. Як і в Східній Україні, поміщики обезземелювали селян, збільшували панщину, чинш. Але поряд з примусовою працею починають використовувати й вільнонайману.

Зростання товарності поміщицьких господарств веде до зростання посівів технічних культур, поліпшуються породи великої рогатої та робочої худоби, овець тощо. У маєтках зростає промислове виробництво з перероблення сільськогосподарської продукції. Найпоширенішою галуззю було гуральництво. Поряд з ним у багатьох фільварках існували поташні буди, селітряні варниці, суконні мануфактури, гути тощо. Як правило, майстрами були наймані робітники, але основною робочою силою — кріпаки.

Крім поміщицьких, так званих вотчинних мануфактур, існували також казенні,

посесійні, купецькі та селянські мануфактури. На казенних, вотчинних та посесійних використовувалася примусова праця; на купецьких і селянських — вільнонаймана. Для другої половини XVIII ст. характерним було збільшення питомої ваги мануфактур, що використовували вільнонайману працю.

На Лівобережній Україні у 80-х роках XVIII ст. було 2836 «заводів», 87% яких становили винниці. З'явилися мануфактури залізобобні, з виробництва пороху, шовку й виробів із шовку, фаянсу тощо. На Правобережній Україні з'являються перші доменні мануфактури. Розвитку металургії в Україні сприяло те, що в Південній Україні на початку XIX ст. було знайдено кам'яне вугілля та залізну руду.

Значне місце займало виробництво селітри та пороху. Створюються селітряні компанії, а в 1736 р. збудовано Шосткінський пороховий завод, який був одним із найбільших у Російській імперії. Усе це свідчило про формування капіталістичного укладу в надрах феодално-кріпосницької системи.

Розвиток сільського господарства, ремесла, мануфактур зумовлював розвиток економічних зв'язків між окремими регіонами, зростання кількості базарів і торгів: дедалі більшого значення набували ярмарки, що у XVIII ст. вже функціонували протягом року у визначений час. Ярмарки відігравали велику роль в економіці України, вони сприяли розширенню торговельних зв'язків між окремими регіонами. На них збиралися купці не лише з України, а й з цілої імперії і з-за кордону. Одним з найвідоміших ярмарків був Київський, так званий Контрактовий: існували й спеціалізовані ярмарки — кінні, вовняні тощо.

Із розвитком торгівлі формувалася фінансово-грошова система. Протягом XVIII ст. російські гроші поширювалися на Україну і поступово витісняли з обігу польсько-литовські. Саме в цей час з'явилася назва карбованець у зв'язку з косими нарізами (карбами) на ребрі монети замість написів.

Щодо державних фінансів України, то з середини XVII ст. вони підпорядковувалися гетьману. З кінця XVII ст. починається втручання Росії у фінансові справи України, на початку XVIII ст. було встановлено контроль над її фінансами, а з 1764 р., після скасування в Україні гетьманства, фінансово-грошова система України була об'єднана з фінансово-грошовою системою Росії.

Унаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793 та 1795 рр.) Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії, а більшість західноукраїнських земель — Галичина, Північна Буковина. Закарпаття — опинилися під владою Австрії. На цих землях відбувалися такі самі процеси, як і в Наддніпрянській Україні — обезземелення селян, їх покріпачення, зростання експлуатації.

В останній третині XVIII ст. в Австрії було проведено низку реформ, якими передбачалося внести зміни у феодално-кріпосницьку систему відповідно до тих зрушень, що відбувалися в житті, і цим сприяти розвитку сільського господарства. Так, була скасована особиста залежність, нормувалася панщина, запроваджувався земельний кадастр, скасовувалася спадщина на землю, вводився чинш. Проте реформи не набрали чинності і були скасовані наступним імператором Леопольдом.

Перша половина XIX ст. характеризується подальшим розкладом феодално-кріпосницького ладу і розвитком капіталістичних відносин. Розширення внутрішнього і зовнішнього ринків дедалі більше втягує поміщиків у товарно-грошові відносини, що примушує їх збільшувати товарне виробництво сільськогосподарської продукції. Поміщики починають застосовувати власний, досконаліший сільськогосподарський реманент, намагаються раціоналізувати своє господарство, знайомляться із досягненнями агрономії та агротехніки, переходять до багатопілля, розширюють посіви технічних культур, дедалі частіше застосовують найману робочу силу. З 20-х років XIX ст. починають культивувати посіви цукрових буряків, які давали в чотири рази більший прибуток, ніж пшениця. У мастках розвивалося тваринництво. Особливу увагу приділяли вирощуванню тонкорунних овець.

Проте збереження кріпацтва та примусової праці в умовах зростання товарного

виробництва примушує поміщиків розширювати власну рілля, в основному за рахунок селянських земель, збільшувати кількість днів панщини. Все більшого поширення набирають місячина, урочна система. Це робить селянина абсолютно незаінтересованим у результатах своєї праці. Водночас збільшення днів панщини, зростання грошового оброку (чиншу) залишає у селянина все менше часу на власне господарство, а це, у свою чергу, так само негативно впливає на його стан. Усе це призводить до того, що поміщики починають віддавати маєтки в заставу, іноді і не один раз. Уряд намагався допомогти поміщикам, та ці заходи не поліпшили їх становища. На 1856 р. було заставлено в Україні 23,9% маєтків і 53% селян-кріпаків.

З 30-х років XIX ст. кріпосне сільське господарство опинилося в стані кризи, про що свідчить зниження його натурального характеру. Господарство все більше підпорядковується ринковим вимогам. Поміщики не лише примушували селян відпрацьовувати панщину, а й платити чинш і тим самим «виганяли» їх на ринок. ⁴

Про кризу свідчило й те, що відбувалося обезземелення селян. Якщо в другій половині XVIII ст. селяни Лівобережної України користувалися майже 75% усієї землі, то напередодні реформи 1861 р. —тільки 45,5%. На Правобережжі в селян у користуванні було тільки 37% орних земель.

Рівень агрикультури був дуже низьким, низькою була продуктивність сільськогосподарського виробництва. Урожайність становила 30—35 пудів з десятини, удвічі менше, ніж в Англії.

Поміщики у своїх господарствах почали застосовувати машини: косарки, молотарки, віялки тощо. Проте більшість спроб удосконалення виробництва закінчувалася невдачею, бо поміщики не мали досвіду господарювання по-капіталістичному. Частина поміщиків розуміла, що вихід з цього становища був тільки в скасуванні кріпацтва.

Відбуваються значні зміни й у промисловому виробництві. Мануфактури, які використовують примусову працю (вотчинні, посесійні) поступово витісняються тими, що використовують працю вільнонайману. Цей процес особливо прискорився з початком промислового перевороту, який в Україні розпочався в цукровій та горілчаній промисловості в 40-х роках XIX ст. До особливостей промислового перевороту в Україні слід віднести його повільний характер і те, що розпочався він не з капіталістичної, а з кріпосної, поміщицької мануфактури. Повільно відбувалося нагромадження капіталу, вузьким був ринок робочої сили, бо майже 60% селян були кріпаками, вузькими були також внутрішній і сировинний ринки країни. Основним гальмом у їх розвитку було панування феодально-кріпосницької системи.

Як вже згадувалося, західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорської імперії. Тут панувало велике феодальне землеволодіння, лише 4% усіх земель належало державі, церкві, міським громадам і вільним селянам. Головними напрямками сільськогосподарського виробництва були хліборобство та вирощування технічних культур. З 80-х років XVIII ст. почали широко культивувати картоплю.

Втягування поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини вело до зростання панщини, яка досягла наприкінці XVIII ст. у багатьох фільварках 6—7 днів на тиждень.

Землі було поділено на домініальні (поміщицькі) та рустикальні (селянські). У користуванні селян були також пасовища й луки, незначна частина лісів. За все вони мусили нести повинності, відпрацьовувати панщину, а також сплачувати частину свого прибутку державі та духовенству. Врешті-решт селянинові з того прибутку залишалося всього 15,3%. Важким тягарем для галицьких селян був обов'язок купувати певну кількість горілки у своїх феодалів.

У зв'язку з розширенням фільварків скорочувалися селянські наділи. Найхарактернішою групою селян у галицькому селі були ті, що мали від 2 до 10 моргів землі (морг приблизно дорівнював 0,56 га); вони становили 41,1% усіх селян. Наймана праця, хоч і мала місце в сільському господарстві, але широко не використовувалася.

Щодо розвитку промисловості, то тут у першій половині XIX ст. розвивалися

традиційні галузі: шкіряна, соляна, залізорудна, тютюнова, лісова, полотняна, суконна, паперова, скляна тощо. Але з початком промислового перевороту в інших провінціях Австрії галицькі ремесло та мануфактурне виробництво занепадають, за винятком хіба що гуральництва та сірчаної промисловості.

У Північній Буковині 27,75% земель належало релігійному фонду, під маєтками поміщиків перебувало 27,08% загальної кількості землі, а у селян — 41,9%. У цьому регіоні було мало землі, придатної для землеробства, тому більшого поширення набирає скотарство: розведення великої рогатої худоби й овець. Головними культурами в сільському господарстві були кукурудза й картопля. Як і в інших регіонах України, тут зростає товарність поміщицьких господарств, збільшується панщина, посилюється розшарування селянських господарств.

У містах існували цехи, існувало й мануфактурне виробництво, передусім у таких галузях, як залізоробна, гуральництво, поташне виробництво, видобування солі. Подекуди розпочинається застосування машин. Основну масу робітників становили вільнонаймані.

Закарпаття під владою Австро-Угорщини було відсталим аграрним краєм. У першій половині XIX ст. і тут поширюються товарно-грошові відносини. Більше уваги стали звертати на перероблення сільськогосподарської продукції. У деяких маєтках засновуються лісопильні і підприємства гірничодобувної промисловості, упроваджуються машини й застосовується наймана праця.

Скорочувалися селянські наділи. Наприкінці XIX ст. на один селянський двір припадало в середньому всього 2 га орної землі і на три двори — одна голова робочої худоби.

Основна маса селянства була закріпачена: поміщикам і монастирям належало понад 94% усіх селян. Основною формою експлуатації була панщина, крім того, селяни давали поміщикам дев'яту частину від урожаю зернових, виноградників, від худоби та бджіл. Також відбували повинності та сплачували різні податки державі. У першій половині XIX ст. спостерігалось й деяке пожвавлення в промисловості. Майже вся вона була зосереджена в руках поміщиків. На підприємствах почали застосовувати парові машини та найману працю, мануфактурна промисловість почала переростати у фабрично-заводську.

Тема 5. Світове господарство в другій половині XIX — на початку XX ст.

1. Основні тенденції економічного розвитку провідних країн світу в другій половині XIX — на початку XX ст.
2. Господарство України в середині 19- на початку 20 ст.

Основна риса світового економічного розвитку в період, що розглядається, — поступовий перехід від капіталізму «вільної конкуренції» до монополістичного, який став підсумком усього попереднього поступу капіталізму та змін у розвитку продуктивних сил. У різних галузях світового народногосподарського комплексу на основі зростаючих потреб та прискореного технічного прогресу відбуваються потужні технічні та технологічні зрушення, змінюється його структура та принципи розміщення продуктивних сил.

Передусім відбуваються кардинальні зміни в енергетичній базі промисловості. Наприкінці XIX ст. було винайдено парову турбіну. На основі поєднання її з динамомашиною було створено турбогенератор, який дав змогу отримувати електричну енергію в промислових обсягах і замінити нею пар. Використання електроенергії стало справжньою революцією в енергетиці, обумовило виникнення нових галузей у світовому народногосподарському комплексі — електротранспорту (трамвай), електрохімії, електрометалургії тощо. Електродвигун замінив парову машину практично в усіх галузях.

Однак активному впровадженню електродвигуна у виробництво перешкоджає неможливість передавання електроенергії на відстань, що обумовлює необхідність розташування промислових підприємств поблизу джерел енергії. Кардинальні зміни в принципах розміщення промислових об'єктів різних галузей з урахуванням факторів, які впливають на ефективніше розташування та функціонування підприємств у кожному окремому випадку (наприклад, близькість сировини в галузях матеріаломістких або наявність в регіоні великої кількості вільних робочих рук у галузях трудомістких тощо) відбуваються після відкриття в 1891 р. способу передавання електроенергії на відстань.

Надзвичайно великі зміни відбулися в металургії й особливо у сталеливарному виробництві, винайдено нові методи виплавки сталі — бесемерівський, мартенівський, томасівський, що дало змогу різко збільшити обсяги виробництва цього важливого продукту (з 1870 до 1900 рр. виробництво сталі збільшилося в 56 разів). Це, у свою чергу, сприяло зростанню виробництва в тих галузях, які споживають сталь — машинобудуванні, суднобудуванні, а також прискореному будівництву залізниць (за 1860—1900 рр. світова залізнична мережа збільшилася майже в 4 рази).

Бурхливий технічний прогрес сприяє появі абсолютно нових галузей та вдосконаленню виробництва в старих; з'являються нові засоби комунікацій — телефон, телеграф, радіо. Лише один винахід — двигун внутрішнього згорання — стимулює, появу таких галузей, як автомобілебудування, літакобудування, розширює можливості суднобудування, сприяє значному збільшенню видобутку нафти, вдосконаленню процесу її перероблення, створенню каучукової промисловості. На перші позиції виходять галузі важкої індустрії, виробництво засобів виробництва. Це викликає значні зміни у структурі світового народногосподарського комплексу.

Переважає розвиток галузей важкої індустрії, яка вимагає значно більших капіталів, сприяє концентрації промислового капіталу, виникненню такої його форми, як акціонерний капітал. Процес концентрації капіталу веде до створення великих промислових об'єктів, що визначило закономірність їх об'єднання у монополістичні союзи.

Монополія як форма організації виробництва й капіталу наприкінці XIX — на початку XX ст. зайняла вирішальні позиції в соціально-економічному житті провідних країн світу, хоча ступінь концентрації та монополізації в окремих країнах та галузях промисловості був неоднаковий; різними були й форми монополій. Якщо США були класичною країною трестів, то в Німеччині створювалися концерни, синдикати, картелі. В Англії перші монополії утворювалися у вигляді трестів (у хімічній промисловості, у

виробництві вибухових речовин) та картелів, яких було, щоправда, менше, ніж у Німеччині. В Росії найбільш поширеними були синдикати. Майже у всіх країнах нові галузі монополізувалися значно швидше, ніж старі.

Швидкими темпами відбувається концентрація банківського капіталу, який зосереджується у невеликій кількості потужних банків. Ці банки, по суті, перетворюються в могутні фінансові центри, що здійснюють контроль над промисловістю, відбувається процес злиття банківського капіталу з промисловим.

Зростання обсягів промислового виробництва, розширення транспортної мережі (залізниці, морський транспорт) створюють сприятливі умови для розширення торгівлі та світового ринку, до якого також залучаються колонії. Усе більших розмірів набуває вивіз капіталу, що дає змогу підприємцям отримувати в 3—4 рази більше прибутку, ніж від вивозу товарів. Вивіз капіталів поступово перетворюється для підприємців ряду країн на головне джерело прибутку. Формуються світові валютний та кредитний ринки, посилюється міжнародний поділ праці, завершується утворення колоніальної системи, що закріпила за провідними країнами світу величезні колоніальні території. Напередодні першої світової війни найбільшими колоніальними державами світу були Англія, Росія та Франція.

На межі XIX та XX ст. виникає й таке явище, як економічний поділ світу, тобто поділ світових ринків збуту та сировини між окремими міжнародними монополістичними союзами. На світовому ринку все більше стикаються інтереси окремих монополій, особливо в таких галузях, як електротехнічна, нафтова, морські перевезення тощо. Це підштовхувало монополії до певних угод щодо розподілу сфер впливу, ринків збуту товарів та сировинних баз з метою послабити конкурентну боротьбу між ними.

Відповідно до змін частки окремих країн у світовому промисловому виробництві змінюється і їхня частка у структурі міжнародної торгівлі. Так, частка Великобританії у світовому товарообороті в 1870 р. становила 25%, а в 1913 р. — 15,5%; Франція за обсягом зовнішнього товарообороту з другого місця, яке вона займала в 70—80-х роках XIX ст., у 1914 р. перейшла на четверте. Водночас швидко зростають обсяги зовнішнього товарообороту таких країн, як США та Німеччина, що веде до зростання невідповідності між обсягами торгівлі деяких країн та наявністю у них ринків збуту, зокрема колоній.

Розширення світового ринку, активна участь у ньому індустріальне розвинених країн сприяли створенню міжнародного поділу праці та міжгалузевої спеціалізації. Так. Великобританія спеціалізувалася на продажу машин та устаткування; Німеччина — електроустаткування, хімічних виробів, залізничного обладнання, сільськогосподарської техніки; Франція — одягу, парфумерії, автомобілів, виробів харчової промисловості; США — нафти, електроустаткування, сільськогосподарських машин, виробів чорної металургії та сільськогосподарської продукції.

У період становлення монополістичного капіталізму центр світового економічного розвитку переміщується з Європи в Північну Америку, і США за основними показниками вийшли на перше місце у світі. На цьому етапі проявилися національні особливості монополістичного капіталу, пов'язані з історико-економічними умовами окремих країн.

Так, з переходом до монополістичного капіталізму Англія втрачає свою промислову першість на світових ринках, якою вона користувалася в середині XIX ст. як країна, в якій уперше виникло фабричне виробництво. Починаючи з 70-х років XIX ст. темпи зростання промислового виробництва в Англії значно уповільнюються. Якщо в період з 1815 р. до початку 70-х років середньорічний приріст промислової продукції тут становив 3,4%, то з початку 70-х років і до 1914 р. він досягав лише 1,7%. унаслідок чого питома вага Англії у світовому промисловому виробництві неухильно зменшується. Якщо в середині XIX ст. вона виробляла близько половини світової промислової продукції, то в 1914 р. — тільки одну сьому.

Це явище обумовлюється насамперед тим, що Англія першою у світі здійснила промисловий переворот і в період, який розглядається, її промислове обладнання було вже як морально, так і фізично застаріле. Крім того, маючи величезну кількість колоній, які в

100 разів перевищували за площею метрополію, англійські підприємці надавали перевагу вивозу капіталу туди, що значно зменшувало розміри капіталовкладень у самій Англії, гальмувало оновлення основного капіталу, стримувало запровадження досягнень науки та техніки. Також досить велику роль відігравала й політика протекціонізму, яка проводилася провідними державами у поєднанні з їх експансією на світові ринки. При збереженні політики фритредерства з боку Англії, це звузило ринки для англійських товарів, особливо якщо врахувати те, що США і Німеччина мали підприємства, обладнані сучасною технікою, завдяки чому могли знизити собівартість своєї продукції і перетворити продукцію Англії у неконкурентоспроможну.

Становище англійської економіки ускладнила світова аграрна криза, викликана надходженням на європейський ринок дешевого американського хліба. Вона розпочалася у 1874 р. та тривала 20 років. У результаті кризи Англія втратила свою аграрну базу й все більше залежала від імпорту хліба, що стало дестабілізуючим чинником у розвитку її економіки, робило залежною від змін цін на світовому ринку сільськогосподарської продукції.

Негативно впливало на розвиток англійської економіки також недооцінювання значення використання електроенергії. Наслідком цього була низька енергоозброєність праці порівняно зі США та Німеччиною, особливо в старих галузях економіки.

Зростаючий вивіз капіталу обумовив його нестачу у власній економіці, тому великого значення набуває мобілізація грошових коштів та капіталів з допомогою акціонерних компаній, причому для залучення заощаджень трудящих та дрібної буржуазії в Англії дозволяється випускати акції номіналом до 1 ф. ст. Уже на початку XX ст. акціонерний капітал стає домінуючим у всіх галузях промислового виробництва. Таким чином створюються передумови монополізації промисловості, насамперед у нових галузях (трубопрокатне виробництво, хімічна промисловість), а також у воєнно-промисловому комплексі. Водночас у старих, традиційних галузях англійської промисловості цей процес відбувається надзвичайно повільно.

Повільний процес монополізації англійської промисловості обумовлений низкою причин, серед яких:

- можливість для підприємців отримати надприбутки без знищення конкуренції, вивозячи капітал у колонії;
- відносний занепад виробництва у старих галузях, передусім у видобувній, а саме з цих галузей і розпочинається монополізація;
- англійська економіка традиційно орієнтована на експорт, а експортні галузі погано піддаються монополізації.

Разом з тим банківський капітал за темпами монополізації та централізації значно випереджав промисловий, п'ять великих банків (Велика п'ятірка) мали 40% загальної суми всіх банківських капіталів країни.

У результаті частка Англії у світовому промисловому виробництві впала, вона втратила свою світову промислову першість. Проте слід зауважити, що втрата світової гегемонії відбувалася повільно, а доходи всіх верств населення продовжували зростати. Національний дохід Англії в останній чверті XIX ст. виріс втричі, а доходи підприємців від зарубіжних капіталовкладень збільшилися в дев'ять разів. Залишався найпотужнішим у світі її воєнний флот, на який витрачалося близько половини всіх видатків державного бюджету.

У середині XIX ст. Франція за рівнем промислового розвитку посідала друге (після Англії) місце у світі, але наприкінці XIX ст. вона відстала від США та Німеччини і перейшла на четверте місце.

Важливою причиною уповільнення темпів економічного розвитку Франції була традиційна структура її промисловості, в якій переважали підприємства, що виробляли предмети розкоші (модний одяг, парфумерію, ювелірні вироби тощо). Це зумовлювало існування дрібних підприємств та стримувало концентрацію промислового капіталу; ця

сама причина певною мірою пояснює вузькість внутрішнього ринку країни. Проте вузькість внутрішнього ринку посилювалася також демографічною структурою Франції, у якій переважало сільське населення, господарство якого здебільшого мало парцелярний характер, що унеможливило розвиток його товарності та сприяло збереженню напівнатуральних рис.

Промисловість країни завжди відчувала нестачу сировини та палива, особливо вугілля; привізена сировина значно підвищувала собівартість французьких товарів, знижувала конкурентоспроможність їх на світовому ринку. У період, що розглядається, ситуація значно погіршилася у зв'язку з поразкою Франції у Франко-Пруській війні, в якій вона зазнала значних матеріальних та територіальних збитків. Німеччина анексувала два найбільші промислово розвинуті департаменти Франції — Ельзас та Лотарингію, де розташований найбільший в Західній Європі залізорудний басейн.

Відчутними були й інші втрати: воєнні видатки становили близько 16 млрд фр., Франція повинна була у короткий термін сплатити 5 млрд фр. контрибуції. Війна забрала життя 1,5 млн французів, або 3,5% населення, що також негативно вплинуло на внутрішній ринок країни, а отже й на обсяги виробництва. Все це певною мірою стримувало концентрацію промислового капіталу та утворення монополій. Проте у зв'язку з милітаризацією економіки, викликаною протистоянням провідних країн світу та створенням воєнно-політичних блоків, на початку ХХ ст. відбуваються значні зміни в розвитку важкої промисловості, країна досягає певних успіхів у розвитку автомобілебудування, авіабудування, суднобудування. Так, за рівнем розвитку автомобілебудування Франція займає друге місце у світі (після США). Зростають на початку сторіччя й обсяги виробництва чавуну та сталі, видобутку вугілля, але загалом темпи економічного розвитку країни залишаються низькими.

Досить інтенсивно у Франції формується фінансовий капітал, але для отримання вищих прибутків, французькі банкіри все в більших масштабах вивозять капітал за межі країни, переважно у вигляді позичок, під високий банківський відсоток. Так, у 1908 р. у французьку промисловість було вкладено 9,5 млрд фр., а в облігації та закордонні цінності — 104 млрд фр., що негативно вплинуло на економічну ситуацію. У країні значно зросла кількість рантьє, які вкладали гроші в іноземні позики й без якого-небудь ризику отримували відсотки за цінними паперами. Прошарок рантьє напередодні першої світової війни у Франції становив близько 15% населення.

Будучи третьою колоніальною державою світу, Франція не використовувала свої колонії як сировинні бази та ринки збуту, вони, навпаки, були значним об'єктом видатків державного бюджету, вимагаючи значних коштів на утримання чиновників та значних воєнних сил.

Особливо швидко наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. розвивалася економіка такої порівняно молоді країни, як США, що утворилася в 1776 р. у результаті війни за незалежність англійських Північноамериканських колоній. Надзвичайно важливою подією, яка позитивно вплинула на розвиток економіки США, була Громадянська війна (1861—1865 рр.), головним економічним наслідком якої було скасування рабства для 4 млн негрів, що дало дешеву робочу силу, а також сприяло розширенню внутрішнього ринку. Крім того, результатом війни, як уже зазначалося, було вирішення аграрного питання на користь фермерів за рахунок прийняття в травні 1862 р. Гомстед-акта, за яким кожний громадянин США за 10 дол. міг отримати ділянку землі площею 160 акрів (близько 65 га). Якщо протягом п'яти років ця земля продуктивно використовувалася, вона переходила у власність фермера. Завдяки цьому закону було створено велику кількість фермерських господарств, які використовували вільнонайману працю, що сприяло подальшому розширенню внутрішнього ринку та збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції, створенню місткого ринку для виробництва сільськогосподарських машин, добрив тощо.

Позитивно на народногосподарський розвиток США впливало природно-географічне положення: наявність великої кількості природних копалин, лісу, річок, озер.

родючих ґрунтів, сприятливі кліматичні умови. Крім того, велике океанське узбережжя та близькість слаборозвинутих південних та центрально-американських держав сприяли розвитку міжнародної торгівлі та забезпечували місткий зовнішній ринок.

США активно впроваджували в економіку, особливо у промисловість останні досягнення в галузі науки та техніки, були піонерами впровадження масового виробництва, стандартизації, різних методів інтенсифікації праці, що було насамперед обумовлено слабкою заселеністю території США та високим рівнем заробітної плати через нестачу кваліфікованої робочої сили. Цей самий чинник обумовив активну імміграцію в країну кваліфікованих спеціалістів з Європи, що позитивно впливало на місткість внутрішнього ринку. За XIX ст. населення США зросло в 14 разів, тоді як у Європі тільки вдвічі.

Сприяло піднесенню промисловості США, особливо важкої, й прискорене залізничне будівництво. За 1870—1913 рр. довжина залізничної колії збільшилася у 8 разів, залізниці з'єднували всі райони країни. Це позитивно впливало на розвиток таких галузей, як металургійна, машинобудівна, вугільна. Наприкінці XIX ст. у США швидко завершується процес індустріалізації, що, у свою чергу, веде до прискореної концентрації промислового капіталу та монополізації промисловості, в основному у вигляді трестів.

Велику роль в економічному житті країни відігравали банки, активно відбувається процес зрощування банківського капіталу з промисловим. Створюються дві найпотужніші фінансові групи — Моргана та Рокфеллера, вплив яких був надзвичайно високим. Вони володіли залізницями, нафтовими, металургійними, машинобудівними, автомобільними та іншими компаніями, розпоряджалися підприємствами видобувної промисловості, тримали під контролем річкові та морські перевезення.

Позитивну роль в економічному піднесенні США та перетворенні їх у провідну індустріальну державу світу відіграла також протекціоністська політика уряду, яка захищала власних підприємців від конкурентів установленням високих митних зборів на готову продукцію та сприяла притоку в країну іноземного капіталу (передусім англійського та французького).

На межі XIX—XX ст. американські монополії активно включаються у боротьбу за економічний поділ світу, використовуючи специфічні методи експансії: пряме втручання у внутрішні справи суверенних держав (у Латинській Америці), доларову експансію (на Далекому Сході) і навіть прямі колоніальні загарбання (Куба, Пуерто-Ріко).

Найвищі темпи економічного розвитку серед європейських країн наприкінці XIX — на початку XX ст. були в Німеччині. Перелом в економічному розвитку країни, яка тривалий час відставала від Англії та Франції, пояснюється двома важливими подіями: політичним об'єднанням Німеччини та перемогою над Францією у Франко-Пруській війні (1870—1871 рр.).

Завдяки об'єднанню німецьких земель в єдину державу було створено єдиний державний апарат, повністю ліквідовано внутрішні митні кордони, запроваджено єдину грошову систему, єдину систему мір та ваги, що надзвичайно сприятливо вплинуло на внутрішній ринок, а отже, і на активне зростання обсягів виробництва.

Перемога у Франко-Пруській війні дала змогу Німеччині анексувати у Франції два промислові розвинуті департаменти — Ельзас, який був центром текстильного виробництва, та Лотарингію, де зосереджено значні запаси залізної руди, такої необхідної для німецької важкої індустрії. Поєднання цієї руди з кам'яним вугіллям Саару створило надзвичайно потужний паливно-металургійний потенціал. Крім того, французи сплатили 5 млрд фр. контрибуції, яка пішла на фінансування важкої індустрії Німеччини.

Надзвичайно важливим чинником економічного піднесення Німеччини стала активна мілітаризація її економіки. Агресивна політика нової держави не могла б здійснюватися без наявності потужної, добре озброєної сучасної армії. А створення такої армії вимагало високого рівня розвитку металургійної, вугільної, хімічної промисловості, які через зростаючі державні замовлення активно підтримувалися урядом країни. Дуже важливим кроком у цьому напрямку було запровадження в 1870 р. протекціоністської

політики з установленням високих митних тарифів на імпорту продукцію, що створювало сприятливі умови для розвитку національної промисловості.

Промисловому піднесенню країни сприяв і демографічний чинник — швидке зростання кількості населення. За останню третину XIX ст. кількість населення Німеччини збільшилася майже на 40%, що позитивно вплинуло на місткість внутрішнього ринку. Важливо також зазначити, що кількість промислових робітників зростала значно вищими темпами, ніж населення загалом.

Прискорений розвиток галузей важкої індустрії сприяв завершенню індустріалізації Німеччини, концентрації промислового капіталу та створенню монополій, які виникали здебільшого у вигляді картелів. Країна мала найбільші серед європейських країн технічно оснащені та монополізовані підприємства, особливо у воєнній промисловості, за рівнем розвитку якої вона вийшла на перше місце у світі. Створюючи свою індустрію на основі найновіших досягнень техніки, Німеччина за рівнем розвитку сучасних прогресивних галузей промисловості вийшла на провідні позиції. До початку першої світової війни вона посідала перше місце на світовому ринку електротехнічних виробів (50% світового експорту), та перше місце з виробництва анілінових фарбників, якими користувалася текстильна промисловість майже всіх країн світу. Першою на світовому ринку Німеччина була й у вивозі машин.

Економічні успіхи Німеччини, посилення її позицій у світовому виробництві та світовому експорті обумовили прагнення цієї країни до світового панування, до територіальних загарбань. Але площа колоній Німеччини була значно меншою, ніж у старих капіталістичних країн. Тому, зайнявши провідне місце у світовому промисловому та воєнному виробництві, Німеччина вважає такий розподіл несправедливим, таким, що не відповідає її економічному потенціалу.

Власне, на початок XX ст. практично завершується територіальний поділ світу. Боротьба провідних держав за ринки збуту та сировини досягає надзвичайної гостроти. Уряди цих країн дипломатичними та воєнними засобами підтримують проникнення та закріплення своїх монополій на територіях, які їх цікавлять. Так, наприклад США у період, що розглядається, більш-як сто разів втручалися у внутрішні справи країн Західної півкулі, відстоюючи інтереси власних монополій.

2. Господарство України в середині XIX — на початку XX ст.

Нові капіталістичні відносини, що виникають на рубежі XVIII— XIX ст., зростаюче невдоволення селян та активізація їх боротьби наполегливо вимагали скасування кріпацтва в українських землях. У Західній Україні вирішення цього питання було прискорене буржуазною революцією 1848 р. у Західній Європі.

13 березня 1848 р. революційні події розпочинаються в Австро-Угорщині. Дуже швидко революційний рух охоплює й західноукраїнські землі, насамперед Галичину. Щоб послабити опір та виступи селянства, уряд Австро-Угорщини поспішив піти на поступки. 17 квітня 1848 р. виходить закон, за яким у Галичині з 15 травня скасовувалися селянські повинності, а держава компенсує поміщикам вартість повинностей. Передбачалося, що 1/3 вартості повинностей компенсується за рахунок звільнення поміщиків від «опікунських обов'язків» щодо селян, які полягали у наданні допомоги селянам у разі епідемій та епізоотій, а також у забезпеченні рекрутського набору.

У законі зазначалося, що сервітути (тобто ліси, пасовища, луки, водойми), якими селяни користувалися спільно з панами, залишалися власністю останніх і, якщо селяни бажали і надалі користуватися ними, вони мали укласти з паном договір, який визначав умови оплати за користування.

7 вересня 1848 р. Фердинанд I підписав указ про скасування кріпосного права в Австрії, за яким селяни оголошувалися громадянами держави, а не підданими пана; завдяки скасуванню різниці між домініальними та рустикальними землями селяни отримували право власності на свої земельні наділи. Скасовувалося також право поміщиків примушувати селян купувати в них горілку та пиво. Що ж до сервітутів, то селяни отримали право збирати квіти в лісі та випасати худобу на толоці та стерні.

Надзвичайно важливим було питання про компенсацію 2/3 вартості повинностей, які були оцінені у 46,5 млн ринських злотих (гульденів). На цю суму було випущено цінні папери, так звані індемнізаційні облігації, вартість яких разом із щорічним відсотком (5%) селяни повинні були виплачувати державі протягом тривалого часу (до 1943 р.)

Таким чином, скасування кріпацтва в Західній Україні, практично не полегшило становища селян, їхні мізерні наділи не збільшилися, а землі в користуванні навіть зменшилися за рахунок сервітутів. Але скасування кріпосного права перетворило селян у власників, а отже, й у самостійну суспільну силу. Одночасно, обезземеливши селян, реформа відкрила шлях для розширення ринку робочої сили, а в результаті — до зростання товарності сільськогосподарського виробництва та початку промислового перевороту, до розвитку капіталістичних відносин у західноукраїнських землях.

У Російській імперії об'єктивні умови для ліквідації кріпосного права виникли лише в другій половині XIX ст. Поміщицьке господарство, засноване на позаекономічному примусі, перебувало у кризовому стані, господарства занепадали, знижувалися техніко-економічні показники, товарно-грошові відносини дедалі глибше входили в господарське життя. Що стосується промисловості, то існування кріпацтва також негативно впливало на її розвиток, насамперед воно звужувало ринок збуту внаслідок надзвичайно низької купівельної спроможності більшості населення країни — селян. Крім того, відчувалася об'єктивна нестача робочої сили, адже більшість населення — селян-кріпаків — не мала права залишати своє місце проживання в пошуку заробітку в містах та на промислових підприємствах.

Надзвичайно важливим чинником стає поразка Росії у Кримській війні (1853—1856 рр.), яка стала результатом воєнного та технічного відставання Росії від провідних країн світу. Поразка у війні та посилення феодального гніту значно посилили антикріпосницький рух. Ще в роки війни, у 1855—1856 рр. в українських губерніях розгортаються масові виступи селян, які не припиняються й із завершенням війни.

Царський уряд змушений був піти на реформи, спрямовані передусім на скасування кріпацтва. Добре відомі слова царя Олександра II: «Краще скасувати кріпацтво згори, ніж чекати, доки воно буде відмінене знизу».

Починаючи з 1857 р. в уряді починають створюватися різні комісії та комітети для розроблення заходів «щодо влаштування побуту поміщицьких селян». Селянське питання повинні були вирішити представники панівної верстви — дворяни. Головними питаннями реформи були: як звільнити селян — з викупом чи без нього, та забезпечуючи їх землею, чи ні. Саме ці питання визначали ставлення до реформи окремих представників поміщиків. Документи, що були підготовлені до кінця 1860 р., виявилися результатом компромісу між різними групами дворян, які враховували більшість побажань.

19 лютого 1861 р. Олександр II підписав «Положення щодо селян, які вийшли з кріпосної залежності», котре включало 17 законодавчих актів і набрало сили закону. Одночасно цар підписав Маніфест про звільнення селян. Документи побачили світ лише 5 березня. Відповідно до Маніфесту, селяни отримали особисту свободу, певні громадянські права, але за поміщиками зберігалося право власності на землю, у тому числі й на ту, яка перебувала в користуванні селян. Селяни зберігали право на користування земельними наділами із збереженням повинностей до повного викупу землі у поміщиків. Певні категорії селян, серед яких були дворові та місячники, польових наділів не отримали зовсім. Наділення селян землею відбувалося відповідно до певних правил, які різнилися для окремих регіонів і передбачали значне скорочення селянських наділів залежно від якості землі. В українських губерніях селяни втратили значну частку попередніх наділів: у Полтавській та Катеринославській — до 40%, а в Харківській — 31%. На Правобережній Україні, незважаючи на деяке полегшення умов реформи, викликане польським національно-визвольним повстанням 1863 р., наділ був значно меншим, ніж до реформи, скоротившись іноді більше, ніж удвічі. Землі, які поміщики «відрізали» від селянських наділів (так звані відрізки), включали не лише рілля, а й більшість угідь — луки, випаси, водопої тощо. Ліси взагалі проголошувалися власністю поміщиків.

Викуп наділів також відбувався на користь поміщиків. Відносини між селянами та поміщиками фіксувалися у так званих «уставних грамотах», на складання яких відводилося два роки, після чого селяни переходили у «тимчасовозобов'язаний» стан. Викупна сума визначалася капіталізацією оброку з розрахунку 6% річних. Так, якщо річний оброк становив 12 крб., то сума викупу дорівнювала 200 крб. Ця сума ділилася на дві частини: 20% повинні були сплатити безпосередньо селяни, а 80% — держава, у вигляді цінних паперів під 5% річних. Цю суму разом із щорічними відсотками державі повинні були виплатити селяни протягом 49 років.

Тимчасовозобов'язаний стан зберігався до повної сплати селянами 20% викупної суми і означав, що селяни повинні були нести всі повинності, у тому числі й панщину, яка обмежувалася 40-ка чоловічими та 30-ма жіночими днями на рік. Цей період тривав упродовж 20 років, і лише у 1881 р. було прийнято рішення про завершення викупу в обов'язковому порядку й припинення тимчасовозобов'язаного стану.

У Правобережній Україні, де, як вже згадувалося, у 1863 р. вибухнуло польське національно-визвольне повстання, умови викупу були дещо полегшені, а наділи дещо збільшені порівняно з 1861 р.: земельні ділянки було збільшено з середньому на 84%. а викупні суми зменшено на 20%, що фактично означало звільнення селян Правобережжя від тимчасовозобов'язаного стану з 1863 р.

Остаточно селяни звільнилися лише з 1 січня 1907 р., сплативши лише в дев'яти губерніях України 582 млн крб, проти 166,8 млн крб, тобто майже 230%.

Слідом за скасуванням кріпацтва проводиться реформа серед державних селян, які становили 49.9% усього селянства і поділялися на багато груп. Умови реформи для них були значно легшими, ніж для поміщицьких, особливо для колоністів, земельні наділи яких були майже вдвічі більшими, ніж середній наділ поміщицьких селян. Але й серед державних селян значна частина (майже 18%) залишилася без землі.

Реформа 1861 р. означала, що епоха феодалізму в Російській імперії, а отже й в Україні, закінчувалася, хоча його пережитки ще тривалий час залишалися реальністю господарського життя країни. Це проявлялося насамперед у збереженні величезних поміщицьких володінь та обезземеленні більшості селянства, частина якого зовсім не отримала землі. Фактично це була експропріація землі в селян у процесі їх звільнення. Тривалий час селяни залишалися затиснутими виробітками та повинностями, викупними платежами, залишаючись при цьому неповноправним станом, разом з тим скасування кріпацтва стало прогресивним кроком, сприяючи розвиткові нових економічних відносин не лише на селі, а й у сьому народному господарстві.

Слідом за аграрною реформою в 60—70-ті роки здійснюється низка інших реформ, насамперед у галузі місцевого самоврядування, які були вкрай необхідними для перетворення феодальної монархії в буржуазну, для того щоб пристосувати політичний лад до нових економічних умов.

Однією з найважливіших була земська реформа, відповідно до якої створювалися безстанові виборні органи місцевого самоврядування — земства. До них обиралися представники від землевласників, багатих купців та промисловців, а від селян — через виборних представників. Земства наймали земських-лікарів, учителів, землевпорядників, на утримання яких установлювалися спеціальні податки з населення. У віданні земств були найрізноманітніші місцеві служби, будівництво та експлуатація доріг, пошта, народна освіта, охорона здоров'я, соціальний захист населення тощо. Реформа здійснювалася з 1864 р.

Слідом за земською проводяться міська реформа, що визначає систему міського самоврядування; судова, за якою запроваджувався суд з участю присяжних засідателів та створювалася єдина система судових установ, виходячи з формальної рівності перед законом усіх соціальних груп населення.

У 1860-ті роки здійснюється реформа освіти, у містах створюються початкові народні училища, поряд з класичними гімназіями стали функціонувати реальні училища, які готували до технічних навчальних закладів, відновлювалася автономія університетів.

У 1860—1870-х роках було проведено військову реформу, необхідність якої стала очевидною після поразки в Кримській війні. Скорочується термін солдатської служби, запроваджується загальна військова повинність. Проте жодна з реформ не була доведена до логічного завершення, крім того, незавершеність перетворень ускладнювалися різними контрреформами, через що наступним поколінням доводилося все починати знову.

Основною рисою економічного життя в пореформений період став бурхливий розвиток ринкового господарства. Саме реформи 1860—1870-х років відкрили широкий шлях новим соціально-економічним відносинам, створили передумови для затвердження їх як пануючої системи. Саме ці реформи дали можливість зламати феодальні відносини, завершити промисловий переворот, сформувані ті соціальні групи, які притаманні ринковій економіці. Залишки феодальних відносин, які зберігалися в сільському господарстві, утруднювали розвиток ринкових відносин, але останні все-таки поступово завойовували позиції як у селянських, так і в поміщицьких господарствах.

Високі викупні платежі, податковий тягар, який несли селяни (із загальної суми податків 94% становили ті, що стягувалися з селян) різко збільшили грошові потреби селян, що, у свою чергу, вело до збільшення частини товарного продукту, який виробляли в селянському господарстві, тобто до зростання їх товарності. У свою чергу цей процес прискорює інший — диференціацію селянських господарств, виокремлення серед них заможних та злиденних. Серед зuboжілих селян формується ринок робочої сили, який забезпечує не лише сільське господарство наймитами, а й промисловість вільнонайманими робітниками, що сприяє розширенню внутрішнього ринку. Не менш важливим наслідком диференціації, який впливає на місткість внутрішнього ринку є також формування верхньої верстви — так званих куркулів, господарство яких має яскраво виражений товарний характер, а самі вони стають стабільними споживачами сільськогосподарських машин, добрив, більш якісного насіння, елітної худоби тощо.

Помітні зміни відбуваються і в поміщицьких господарствах. Після скасування тимчасовозобов'язаного стану (1881 р.), значна частина поміщицьких господарств так і не змогла пристосуватися до нових умов і вони змушені були заставляти маєтки в кредитних установах або продавати їх. Це становище ще більше погіршується у зв'язку із світовою аграрною кризою 1870-х років, коли різко впали світові ціни на збіжжя через надходження на європейські ринки дешевого американського хліба. У цей період лише в Україні в руки селян через Селянський поземельний банк (створений в 1882 р. для скуповування поміщицьких земель з метою наступного продажу їх селянам) перейшло близько 4 млн десятин землі. Якщо в 1877 р. дворянам належало 16 млн десятин, то в 1902 р. — вже 12,2 млн десятин.

Але відбуваються й інші зміни. В українських степах починають виникати так звані економії, які мали по кілька тисяч десятин землі і виробляли здебільшого продукцію на експорт. Господарства були засновані на сучасній технічній базі та найманій праці. Завдяки цьому рівень сільськогосподарського виробництва значно зростає, збільшується врожайність зернових (у 1,7 рази), картоплі (в 2,5 рази), виробництво цукрового буряка (в 20 разів). Більш чітко визначаються спеціалізовані регіони — зернові, тваринницькі, технічних культур.

Проте аграрне питання продовжувало залишатися надзвичайно гострим, адже реформа 1861 р. не була доведена до логічного завершення. Різко зростає селянське малоземелля, що обумовлено, крім іншого, значним збільшенням кількості сільського населення. Селянське господарство було надзвичайно відсталим як з технічного, так і з агротехнічного погляду, що негативно впливало і на загальне економічне становище, й на соціальне напруження в суспільстві. Украй важке становище посилювалося в результаті кількох неврожайних років наприкінці 80-х — на початку 90-х років.

Відразу ж після скасування кріпацтва на території України розпочинається залізничне будівництво. Перші залізниці з'єднали Одесу з Києвом і проходили через головні хліборобні губернії — Київську, Подільську, Херсонську. Вже наприкінці 80-х років в Україні створено широку залізничну мережу, яка сполучала між собою найбільші

міста України і промислові регіони Донбасу, Україну з Росією, що активно сприяло розширенню внутрішнього ринку.

Саме в Україні створюється новий вугільно-металургійний центр (Донбас — Криворіжжя). У Донбасі зосереджується до 70% всеросійського видобутку вугілля. З'являються центри сільськогосподарського машинобудування (Харків, Одеса, Бердянськ), металургійного виробництва (Юзівка, Катеринослав). На початку 90-х років XIX ст. Україна виробляла 30% чавуну, а наприкінці сторіччя — уже 62%. В останні три десятиріччя XIX ст. значно зростає кількість міського населення, особливо в 1890-х роках.

Значного розвитку в Україні в другій половині XIX ст. досягає харчова промисловість, до складу якої входили цукроварна, спиртова, тютюнова, борошномельна, олійна галузі. Найбільш поширеною була цукрова промисловість. Лише в 1866—1870 рр. в Україні було засновано 11 акціонерних товариств, у 1871—1875 рр. — ще 24. Криза 1882—1887 рр. призводить до появи цукрового синдикату (1887 р.), який користувався відкритою підтримкою уряду. У 1895 р. був прийнятий закон, за яким Міністерство фінансів разом з цукрозаводчиками визначили норму споживання цукру в країні (10,5 фунтів цукру на рік), значно нижчий, ніж у розвинутих країнах світу (в Англії душеве споживання становило 92 фунти на рік). Цукор, вироблений понад норму, вивозився за кордон і продавався за демпінговими цінами (так у середині країни цукор-рафінад продавався по 6 крб. 15 коп. за пуд, а в Лондоні — по 2 крб. 38 коп.), що робило цукрову промисловість однією з найприбутковіших.

Певним гальмом для розвитку ринкових відносин стала нерозвинутість кредитної системи. Лише наприкінці 60-х — на початку 70-х років XIX ст. розгортається так звана «засновницька лихоманка». Бурхливий розвиток промисловості та залізничного будівництва вимагав великих коштів, яких не могло бути в окремих підприємств, що сприяло розвитку акціонерного капіталу. Друга хвиля «засновницької лихоманки» припадає на 90-ті роки, коли економіка переживає найбільше піднесення. На відміну від першого етапу, коли капітал спрямовувався в основному в залізничне будівництво, у 90-ті роки він здебільшого вкладається в промисловість. З'являється й мережа приватних банків, хоча роль українських банків, підпорядкованих столичним, була незначною. Створення великих банків стимулює фінансування великої промисловості, сприяє концентрації промислового капіталу.

Швидко зростають великі підприємства у металургійній, кам'яновугільній промисловості. Так, п'ять найбільших заводів Півдня виробляли в 1900 р. 49% металургійної продукції регіону та понад 25% загальноросійського виробництва; 14% всіх вугільних шахт Донбасу на початку XX ст. давали 75% всього видобутку вугілля в Україні.

На початку XX ст. виникає низка монополій, найбільшою з яких був заснований в 1901 р. синдикат Продамет, що зосередив у своїх руках 2/3 виробництва заліза та сталі Південної України.

Поряд із зростанням концентрації промислового капіталу та виникненням монополій, відбувається зрощення банківського капіталу з промисловим, посилюється вплив держави на діяльність монополій.

Помітно змінюється внутрішній ринок країни. Із розвитком великої промисловості та залізниць змінюються самі форми торгівлі. Сезонні ярмарки зберігаються лише в менш розвинутих регіонах, у великих містах створюються торговельні фірми із розгалуженою мережею стаціонарних магазинів та складів; формуються й товарні біржі, які спеціалізувалися на певному товарі: хлібі, метали, будівельних матеріалах тощо.

Зростають й обсяги зовнішньоторговельного обороту. Основним продуктом експорту залишається збіжжя, важливою його статтею стає цукор. Основними статтями імпорту були машини. Переважна частина імпорту надходила з країн Європи.

Дуже важливу роль у розвитку промисловості відігравав іноземний капітал, який активно вкладався у гірничо-металургійну промисловість Донбасу та Криворіжжя, у машинобудування та інші галузі. Припливу іноземного капіталу сприяє відповідна по-

літика царського уряду, який очолював наприкінці XIX — на початку XX ст. С. Ю. Вітте. Наприкінці XIX ст. стабілізується фінансова політика, запроваджується золотий стандарт, що гарантувало підприємцям-інвесторам стабільність у їхній діяльності.

Не менш важливим кроком уряду було запровадження протекціонізму в торгівлі: у 1891 р. установлюється мито на іноземні товари у розмірі 33% їх вартості, а деякі товари обкладалися майже заборонним митом, водночас експортне мито було досить незначним.

Проте так і залишалося невирішеним аграрне питання. С. Ю. Вітте розумів, що розширити внутрішній ринок можна тільки за рахунок підвищення купівельної спроможності основної частини населення — селянства. Досягти цього можна було лише через поширення приватного, а не общинного землеволодіння. Тому Вітте починає роботу з підготовки нової аграрної реформи. Проте довести до кінця цю справу йому не вдається і реформу проводить вже його наступник — П. А. Столипін, ім'ям якого вона й була названа. |

Столипінська реформа передбачала, передусім руйнування громади, в якій сам Столипін вбачав головний гальмуючий чинник у процесі розвитку продуктивних сил сільського господарства.

Масова участь селян у революції 1905—1907 рр., фактично примусила переглянути підходи до вирішення аграрного питання та поступитися громадою.

Початком реформи вважається опублікування указу від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких положень чинного закону стосовно селянського землеволодіння та землекористування». Сутність його полягала у скасуванні закону 1893 р. про непорушність громади. Усі громади поділялися на дві категорії: ті, де переділів землі не було протягом останніх 24-х років, і ті, де переділи громадських земель мали місце. Селяни першої категорії громад відразу проголошувалися власниками землі, незалежно від їх бажання. Для другої категорії громад необхідна була згода 1/3 селянських дворів, після чого громада ліквідувалася, а домовласники ставали особистими власниками землі, що скасовувало особисто-подвірну власність (поширену на більшій частині України), а наділ переходив в особисту власність домовласника. Крім того, селяни другої категорії громад отримували право закріплювати за собою існуючі наділи, але мусили сплатити за наявні надлишки землі за цінами 1861 р., істотно нижчими порівняно з цінами початку XX ст.

Указ повинен був ще пройти затвердження в Державній Думі, але його відразу почали перетворювати в життя. Остаточне ж утвердження указу відбулося лише 14 червня 1910 р., після чого закон повністю набув чинності. У травні 1911 р. було видано «Положення про землеустрій», за яким створювалися відрубні та хутірські господарства шляхом ліквідації черезсмузжя. За згодою 1/5 домовласників можна було взяти землю однією ділянкою. Якщо садиба селянина при цьому залишалася в селі, то така ділянка називалася відрубом, а якщо селянин переносив на свій наділ і садибу — хутором. Хутори знайшли своє найбільше поширення в Україні, тоді як в інших регіонах Російської імперії більш поширеними були відруби.

За законом від 14 червня 1910 р. в індивідуальну власність перейшли землі від 48 до 51,7% селян у Правобережній, від 34,2 до 42% у Степовій та від 13,8 до 16,5% у Лівобережній Україні. Протягом 1906—1913 рр. в Україні було створено 226 тис. хутірських господарств. При цьому правом виходу з громади скористалися в основному дві категорії селян: бідняки та заможні, причому питома вага бідняків переважала. Вони, як правило, закріпивши свій наділ, продавали його та переселялись у місто або на нові землі за Урал. Їхні землі купували не лише заможні селяни, й середняки, а також громада. При цьому кількість проданих та куплених земель розподілялася приблизно однаково: на 100 селян-продавців припадало 96,6 селян-покупців.

Парадоксальним було те, що найзаможніші селяни — куркулі — не завжди надавали перевагу виходу з громади, адже набагато вигіднішим для них було зберігати її та тримати в кабалі сусідів «общинників». До того ж, указ передбачав обмеження, за яким дозволялося скуповувати не більше чотирьох—шести наділів, тобто землі, що припадала на одну душу чоловічої статі. Таким чином, після купівлі землі у більшості селян (53.3%)

було менше 15 десятин на двір, у 30,3% — від 15 до 25 десятин, а у 14,4% — селян — більше 25 десятин землі. При цьому господарства, в яких було 15 і більше десятин землі здебільшого не застосовували найманої праці. З метою попередження спекуляцій землею, указ передбачав заборону продажу землі не селянам та іноземцям.

Помітну роль у проведенні аграрної реформи відіграв Селянський поземельний банк, який значно активізував свою діяльність, змінивши напрямок надання кредитів та позичок на користь індивідуальних власників, надаючи останнім певні пільги (у 1913 р. серед покупців землі було 79,7% селян-одноосібників). Зростають й обсяги продажу: якщо з 1882 (року заснування банку) по 1905 рр. банк продав 8275,9 тис. десятин, то за 1906—1913 рр. — 8460,4 тис. десятин землі.

Селянський банк надавав селянам позички під купівлю землі терміном на 55,5 років. Загалом за роки реформи Селянський банк надав позичок більше, ніж на 1 млрд крб.

Особливе значення в Столипінській аграрній реформі мала переселенська політика. З метою скорочення соціального напруження та аграрного перенаселення уряд сприяв переселенню за Урал близько 3 млн осіб, з яких більше 1 млн — з України. Переселенці отримали більше 31 млн десятин землі, завдяки їм населення Сибіру за 1906—1913 рр. зросло на 153%, посівні площі — на 80%. Переселенці отримували певні пільги, у тому числі звільнення від податків на п'ять років, безвідсоткові позички в розмірі від 100 до 400 крб. з відстрочкою сплати на три роки; за рахунок держави будувалися залізниці, водосховища, криниці. Проте фінансова підтримка була явно недостатньою, переїзд організовано погано, багато людей загинуло, частина не змогла пристосуватися до суворих сибірських умов. Приблизно 1/6 частина переселенців повернулася в Європейську частину.

Проте, незважаючи на ряд недоліків, наслідки реформи були досить успішними. Значно зросла частка селянських посівів, сільське господарство почало переходити до інтенсивних методів, зростає врожайність. Збільшується й доля товарної селянської продукції. Особлива роль у цьому процесі кооперативів — кредитних, виробничих, збутових, споживчих. В Україні цей рух розпочався ще в другій половині XIX ст.: споживчі кооперативи в Харкові (1866 р.), Києві (1868 р.) та в інших українських містах, сільськогосподарські артілі М. Левицького. Але перші роки XX ст. характеризуються надзвичайним поширенням цього руху, утворенням перших кооперативних союзів, створенням Київського кредитного банку (Союзкредит).

Проте загалом питання реформування аграрного сектора залишається невирішеним. У своїй основі господарство залишається екстенсивним, ефективність його була низькою, урожайність зернових була майже вдвічі нижчою, ніж у Франції, втричі — ніж у Німеччині. Сільськогосподарські машини були великою рідкістю в селянських господарствах, мінеральні добрива застосовувалися лише у великих спеціалізованих господарствах, причому до 90% всіх мінеральних добрив завозилося з-за кордону.

У західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, зберігається велика земельна власність, яка становила більше 40% у Галичині та Буковині, і 70% — на Закарпатті. Скасування кріпацтва та ряд інших реформ середини XIX ст. відкрили шлях капіталістичним перетворенням і в цьому регіоні. З часом великі панські латифундії почали переходити до рук підприємців, різних банків, багатих селян. Панські фільварки починають здавати в оренду. Посилюється диференціація селянських господарств, все більше селян позбавляється землі на користь багатих, відбувається процес подрібнення господарств. У результаті цього на рубежі XIX—XX ст. тут було близько 5% багатих та більше 90% дрібних селянських господарств, які володіли відповідно 27% та близько 40% землі.

Проте у великих господарствах, з метою підвищення їх прибутковості, починають застосовувати сільськогосподарські машини та вдосконалені знаряддя праці, поліпшувалися сівозміни, почали застосовувати органічні та мінеральні добрива.

Розвиток сільського господарства у напрямку до ринку в панських маєтках

відбувається швидше, ніж у селянських господарствах, які продовжують зберігати напівнатуральні риси, що зумовлено надзвичайно малими розмірами багатьох з них. Для поліпшення становища в багатьох регіонах Західної України створювалися постачально-збутові кооперативи, з допомогою яких селянське господарство втягувалось у ринкові відносини. Напередодні Першої світової війни в Галичині діяло близько 1,3 тис. кооперативів, більшість з яких були об'єднані в союзи: Крайовий ревізійний союз у Львові. Руський ревізійний союз тощо. Кооперативи не лише скуповували продукцію селянських господарств, а й постачали їм добрива, машини, сортове насіння, сприяючи залученню їх до ринку.

Зміни, які відбуваються в аграрному секторі, перебудова організації сільськогосподарського виробництва сприяють підвищенню врожайності зернових (на 20—25%), розширенню посівних площ, зростанню валової продукції землеробства. Але через зростання кількості населення, зайнятого в сільському господарстві, продуктивність праці не лише не зростає, а навіть знижується. Зростання аграрного перенаселення зумовлює зубожіння основної маси селянських господарств. Це призводить до зростання еміграційних процесів; селяни західноукраїнських земель емігрують в інші країни (США, Канаду, Бразилію, Аргентину), а також у Наддніпрянську Україну і на Балкани. До початку першої світової війни звідси виїхало близько 1 млн осіб. Але, незважаючи на активні еміграційні процеси, істотного поліпшення ситуації в західноукраїнських землях досягти не вдалось.

Кінець XIX ст. характеризується становленням фабрично-заводської промисловості в західноукраїнських землях, але найпоширенішими залишаються дрібні підприємства; великих підприємств з сотнями робітників було одиниці. Фабричне виробництво було поширене насамперед у галузях видобувної промисловості та первинного перероблення сировини (нафтодобувна, озокеритна, соледобувна, а також паперова, тютюнова, цегельна промисловість тощо). Досить велику роль відігравав іноземний капітал, за рахунок якого створюються великі підприємства; переважаючою була його роль і в оптовій торгівлі.

Така структура промислового виробництва визначала і місце регіону у міжнародному поділі праці. Звідси експортувалися сировина та напівфабрикати, натомість імпортувалася здебільшого готова продукція.

Отже, у складі двох імперій економіка українських земель продовжувала зберігати колоніальний характер; незважаючи на величезні природні багатства і працьовитий народ, становище основної маси населення залишалося надзвичайно важким.

Тема 6. Світове господарство в роки Першої світової війни та перші повоєнні роки

1. Господарство провідних країн світу
2. Економічний розвиток українських земель

1. Господарство провідних країн світу

На початку ХХ ст. у світовій економіці, в умовах стрімкого зростання виробництва надзвичайно важливим стає питання ринків збуту та сировини. Але не всі розвинуті країни мають рівні можливості для забезпечення достатньо містких та ефективних ринків. Так, якщо США мають такий ринок (Центральна та Південна Америка), а старі колоніальні країни — Англія та Франція використовують з цією метою власні колонії, то Німеччина була практично позбавлена таких ринків, яким би вона могла диктувати свої умови.

Не менш важливою була й проблема ресурсів, сировинних баз. А тому боротьба за ресурси та сфери впливу в цей час висувається на перше місце. У цих умовах в економіках провідних країн посилюються позиції військово-промислових кіл, які цілеспрямовано проводять політику вирішення економічних проблем силовими методами.

Таким чином, основною причиною Першої світової війни було намагання монополій різних країн, насамперед Німеччини, здійснити перерозподіл (як територіальний, так і економічний) світових сфер впливу у своїх інтересах. Німеччина ініціює будівництво залізниці Берлін — Багдад — Стамбул, успішне завершення якої дало б їй змогу досягти стратегічно важливого регіону Перської затоки, загрожуючи звідти британським інтересам в Індії та французьким — в Африці.

Крім цієї, надзвичайно важливої причини, до Першої світової війни призвела також активна мілітаризація економік провідних країн світу. Підприємців приваблювала надзвичайна прибутковість воєнного виробництва, його стабільність, яка забезпечується державними замовленнями. Водночас зрозуміло, що нагромадження величезного запасу озброєння та подальше його виробництво потребує активної реалізації цієї продукції, для чого необхідною стає війна. Ця війна розпочалася 1 серпня 1914 р. і в дуже короткий термін набула характеру світової.

У війну було втягнуто понад 30 країн з півторамільярдным населенням (майже 2/3 населення землі). Надзвичайно великими були й втрати у ході війни: з 74 млн осіб, що воювали, загинуло близько 10 млн, а понад 20 млн було поранено та скалічено. Не менш як 10 млн мирних жителів загинуло в цій війні від епідемій та голоду.

Війна знищила також близько 1/3 матеріальних цінностей країн-учасниць. Йдеться не лише про різноманітну воєнну техніку, а й значні втрати в промисловості, сільському господарстві, інфраструктурі, житловому фонді, у природних ресурсах тощо. У роки війни на Антанту (Англія, Франція, Росія, потім — США) працювало 40 тис. підприємств, а на німецький блок (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) — лише 10 тис. За чотири роки війни було виготовлено 30 млн гвинтівок, 1 млн кулеметів, 150 тис. гармат, 10 тис. танків. Надзвичайно високими були воєнні видатки країн, що воювали, вони у 12 разів перевищували золотий запас європейських країн. Видатки Німеччини були найбільшими, і становили 40% сукупних. Війна завдала величезних збитків економікам усіх країн, що воювали, крім США.

Війна надзвичайно прискорила розвиток тенденції до посилення ролі держави у господарському житті, створила умови для становлення та активного розвитку системи державного регулювання економіки. Запровадження жорсткої державної регламентації господарських відносин з метою мобілізації економічних ресурсів на виконання воєнно-політичних завдань в екстремальних умовах господарського потенціалу, що скорочується внаслідок зростаючих не-відтворюваних втрат, було єдиною можливою умовою продовження війни. Саме тому в країнах, що воювали, запроваджували державну

монополію на хліб та інші товари; тверді ціни; продовольчу розкладку; карткову систему розподілу продовольчих та непродовольчих товарів; мережу громадського харчування; державний контроль за виробництвом і розподілом продукції: трудову повинність; регулювання зовнішньо-торговельних зв'язків; визначення організаційної структури промисловості й сільськогосподарського виробництва тощо. На момент завершення війни практично в усіх країнах склалася так звана етатистська (від франц. — держава) система господарських відносин. |

На ступінь та форми розвитку системи державного регулювання економічних відносин у роки Першої світової війни в країнах, що воювали, вплинули такі основні чинники: рівень соціально-економічного розвитку, особливості національного устрою та соціально-політичних відносин і, безумовно, ступінь участі тієї чи іншої країни у безпосередніх воєнних діях. Проте, слід констатувати, що в усіх країнах — учасницях війни яскраво проявився процес етатизації господарських відносин.

Найвищого ступеня цей процес досяг у Німеччині. У роки війни держава практично повністю взяла у свої руки регулюючі функції в економіці. Адже умови тривалої агресії з боку Німеччини (1914—1918 рр.) вимагали максимальної мобілізації всіх ресурсів країни — як матеріальних, так і фінансових. Зростаючий бюджетний дефіцит, обумовлений різким збільшенням воєнних видатків (лише прямі воєнні видатки становили 150 млрд золотих марок), призводить до нарощування грошової емісії, що супроводжується падінням купівельної спроможності марки та зростанням цін. До того ж за роки війни надзвичайно зростає державний борг країни.

Запровадження нормованого розподілу продуктів споживання не забезпечувало потреб населення, яке страждає від голоду та нестачі найнеобхідніших товарів, що врешті-решт посилює політичну нестабільність та невдоволення основних мас населення і, нарешті, призводить до краху політичної системи, як результат поразки у війні. За роки війни у Німеччині загинуло 1,8 млн осіб, 1,5 млн було поранено, 900 тис. померло в результаті голоду та епідемій. У країні панував економічний хаос, матеріальні ресурси були майже вичерпані, різко впала продуктивність праці. Порівняно з 1913 р. обсяг промислового виробництва зменшився на 43%. Була підірвана й фінансова система.

Ці самі тенденції воєнної економіки проявилися і в інших країнах — учасницях Першої світової війни, зокрема в Англії та Франції. Особливо помітними в них були ознаки інтенсивного розвитку етатизації економіки. Проте втрати в економічному потенціалі цих країн мали свої, конкретні ознаки.

Величезних втрат зазнала й економіка Англії. За роки війни загинуло близько 750 тис. осіб та 1,7 млн було поранено, а також втрачено близько третини національного багатства. Була знищена більша частина військового флоту та 40% торговельного.

Війна вимагала від економіки величезного напруження: надзвичайно зросло виробництво воєнної продукції, воєнні видатки, які в 1914 р. становили 19% національного доходу, у 1916 — досягли 56,3%. Але в умовах посиленого розвитку тих галузей, що працювали на війну, інші перебували в занепаді: загалом випуск промислової продукції знизився на 20%. Різко погіршився стан зовнішньої торгівлі, надзвичайно зріс дефіцит торговельного балансу. За роки війни зовнішньоторговельний оборот скоротився більше ніж удвічі, припинився розмін банкнот на золото, фунт стерлінгів знецінився.

Загальні видатки на війну становили більше 10 млрд фунтів стерлінгів, податки за роки війни зросли в 6 разів. Проте податки покрили менше третини воєнних видатків, решта коштів надійшла за рахунок внутрішніх та зовнішніх позичок, що спричинило зростання державного боргу. Внутрішній борг Англії зріс більше ніж у 10 разів, а зовнішній — майже в 1,4 рази. з якого понад 70% припадало на США. Таким чином, Англія з кредитора перетворилася на боржника американських банків, і вслід за втратою промислової монополії починає втрачати й свою фінансову перевагу, поступаючись США.

Досить істотно вплинуло на економіку Англії і випадіння Росії з системи капіталізму, адже це позбавило Англію одного з найбільших зовнішніх ринків, а також міського ринку капіталів.

Великих втрат зазнала від війни і Франція: 1,3 млн осіб загинуло, 750 тис. осіб залишилися інвалідами. На території Франції протягом війни велися бойові дії, десять департаментів, найбільш промислово розвинутих, були спустошені війною. З ладу виведено 6 тис. км залізничних та 52 тис. шосейних шляхів, зруйновано 550 тис. житлових будинків та близько 23 тис. фабрик, заводів і шахт, загинула половина торговельної о флоту. Загальні збитки оцінювалися в 134 млрд золотих фр. Фінанси Франції були підірвані, з країни-кредитора вона перетворилася на країну-боржника, державний борг Франції у 1920 р. становив 300 млрд фр.

Навіть незважаючи на виконання величезних воєнних замовлень, загальний обсяг промислового виробництва за 1914—1918рр. скоротився на 40%. Обсяг сільськогосподарського виробництва зменшився на третину через масову мобілізацію селян, конфіскацію коней на потреби війни. Більшу частину продукції сільського господарства відправляли у діючу армію. Обсяг експорту скоротився майже наполовину.

Помітно погіршилися умови життя, відчувалася гостра нестача продовольства, було запроваджено карткову систему його розподілу. Порівняно з 1913 р. ціни на продовольство та товари народного споживання зросли у 5—7 разів, податки — у 4 рази, а заробітна плата — лише у 2—2,5 рази. За ці роки відбулося різке знецінення франка, мільйони рант'є втратили свої заощадження.

Не менш болючими, ніж для Англії, стають для Франції революційні події та прихід до влади більшовиків у Росії. Адже царська Росія була найбільшим боржником французьких банків, а уряд Леніна відмовився від сплати боргів царського уряду.

Що ж до Сполучених Штатів Америки, то Перша світова війна стимулювала їх економічний розвиток. Ще до її початку США стають найбільшою індустріальною країною світу, виробляючи понад 35% світової промислової продукції. Завдяки розвинутому сільському господарству, інфраструктурі, надзвичайно сприятливим природно-економічним умовам, близькості до невичерпних ринків Південноамериканського континенту та досить вигідній віддаленості від конфліктуючої Європи, США вже на початку ХХ ст. не лише забезпечували себе всім необхідним, а й істотно потіснили своїх конкурентів, зробивши заявку на світове лідерство.

На відміну від європейських країн, воєнні дії не велися на території США, вони майже не брали участі у воєнних діях, зберігаючи нейтралітет до квітня 1917 р. У безпосередні ж воєнні дії армія США вступила лише влітку 1918 р., а тому людські втрати не перевищували 50 тис. убитими та 230 тис. пораненими.

Сполучені Штати Америки були головним постачальником воєнних матеріалів, продовольства та сировини для воюючих держав, вартість американського експорту за роки війни збільшилася більше, ніж утричі. До початку 20-х років на США припадали майже половина світового видобутку вугілля, близько 3/8 світового виробництва чавуну та сталі, 2/3 світового видобутку нафти, 85% світового випуску автомобілів. Змінюється і фінансовий статус США: вони перетворюються на основного кредитора європейських держав, а Нью-Йорк стає світовим фінансовим центром. До кінця війни в США зосереджується половина світового золотого запасу.

Війна дала змогу США захопити основні світові ринки збуту та джерела сировини. Вона прискорила процес концентрації промислового капіталу: до початку 20-х років більше половини індустріальних робітників і більше 2/3 промислового виробництва було сконцентровано в руках найбільших монополій. Таким чином, найважливішим підсумком розвитку США в 1914—1919 рр. було подальше зміцнення їхніх позицій у світовій економіці, утвердження США як наймогутнішої держави світу.

2. Економічний розвиток українських земель

Як відомо. Перша світова війна стала безпосередньою причиною розвалу трьох багатонаціональних (Російської, Австро-Угорської та Оттоманської) і однієї мононаціональної (Німецької) імперій, що обумовило появу численних державних ново-

утворень, з яких не всі змогли утвердитися на світовій геополітичній арені як самостійні держави.

Наприкінці війни спробу відновити свою незалежність і державність зробила й Україна, землі якої були поділені між Російською та Австро-Угорською імперіями. Будучи членами різних антагоністичних воєнно-політичних угруповань, що протиборствували у війні, ці держави поступово втрачали свій воєнно-економічний та людський потенціал. Першою на порозі економічної та воєнно-політичної кризи опинилася царська Росія. Щоправда, слід зауважити, що воєнна економіка Росії, яка на початку війни вирізнялася відносно слабким воєнно-промисловим потенціалом, за роки війни, завдяки мобілізації промисловості та процесу етатизації господарства зуміла зміцнити свої позиції. До 1917 р. воєнне виробництво зросло (здебільшого за рахунок скорочення цивільного виробництва) у 2—3 рази. Власне, на цей час промисловість вже починає задовольняти потреби фронту у зброї та боеприпасах. Це було досягнуто завдяки створенню спеціальних заводів, на які покладалася функція керівництва воєнним виробництвом та забезпечення основних господарських потреб: транспортних, паливних, продовольчих.

Як і в інших країнах, що воювали, війна в Росії призводить до бюджетного дефіциту, який покривається за рахунок як державних позичок, так і додаткової емісії, у результаті якої виникає інфляція (на початок 1917 р. вартість паперового карбованця становила 27 довоєнних копійок). Становище трудящих мас погіршується, знижується реальна заробітна плата, зростає невдоволення основних мас населення.

Перша світова війна обумовила значні зміни в економіці України. Напередодні війни це був один з найрозвинутіших аграрно-індустріальних регіонів Російської імперії, який багато в чому визначав її воєнну міць. Але через багатомільйонні мобілізації в армію, реквізиції, інфляцію тощо економіка України з кожним воєнним роком усе більше занепадала.

На діючих підприємствах катастрофічне бракувало робочої сили, і особливо кваліфікованої. Щоправда, з огляду на стратегічне значення і провідних галузей промислового комплексу України царський уряд здійснив низку заходів із забезпечення їх необхідною робочою силою, надаючи відстрочки від призову в армію особам, які ставали до роботи в шахтах і рудниках, направляючи туди військовополонених і засуджених, що забезпечило значне зростання кількості працюючих. Так, у 1917 р. у кам'яновугільній промисловості Донбасу працювало майже в 1,7 рази більше робітників, ніж до війни.

Перша світова війна згубно вплинула і на продуктивні сили сільського господарства України. По-перше, через мобілізацію селян-чоловіків до армії в аграрному секторі гостро постала проблема робочих рук. По-друге, майже припинилося поповнення й оновлення сільськогосподарської техніки і реманенту в поміщицьких і селянських господарствах, де й до війни рівень механізації був украй низький. Водночас припинилося постачання мінеральних добрив. По-третє, негативна дія двох чинників посилювалася внаслідок зменшення основної тягової сили — робочих коней, які реквізувалися у селян і поміщиків для потреб армії.

З кожним воєнним роком погіршувалося матеріальне становище міського населення, особливо робітників, які існували за рахунок заробітної плати, реальна вартість якої весь час зменшувалася. Поглиблення продовольчої, сировинної, паливної та транспортної кризи, а також активна антивоєнна та революційна пропаганда, яка проводилася більшовиками та їх прихильниками, обумовили різке зростання невдоволення серед найширших верств населення. У результаті цього 27 лютого 1917р. в Петрограді відбувається буржуазно-демократична революція, внаслідок якої було повалено царизм і встановлено владу Тимчасового уряду. Події в Петрограді прискорили початок української національно-демократичної революції. Вона характеризувалася українським національним відродженням, визнанням державного статусу України, проголошенням її автономії та державної незалежності.

В Україні було організовано Центральну раду, яка поряд з вирішенням соціально-економічних проблем домагалася української автономії в складі федеративної Російської

республіки. У ході здійснення національно-державницьких завдань їй вдалося, незважаючи на протидію Тимчасового уряду, домогтися від нього в липні 1917 р. визнання її виконавчого органу — Генерального секретаріату — найвищим крайовим органом управління в Україні. Цей еволюційний шлях творення української державності перервав більшовицький переворот у жовтні 1917 р., який усунув від влади Тимчасовий уряд і тим самим поставив країну на грань громадянської війни. Бажаючи захистити український народ від її страхіть, Центральна рада своїм Третім універсалом від 7(20) листопада 1917 р. проголосила Українську Народну Республіку (УНР) у складі Російської Федерації. Цим же Універсалом передбачалася ґрунтовна програма соціально-економічних перетворень. Право приватної власності «на землі поміщицькі та інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також удільні, кабінетські та церковні землі» скасовувалося. Уся земля визнавалася власністю всього трудового народу й передавалася йому без викупу. На підприємствах установлювався 8-годинний робочий день. Для «доброго впорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці» Центральна Рада приписувала Генеральному секретареві праці разом з представництвом від робітничого класу встановити державний контроль над продукцією України. Зазначалося, що в УНР забезпечуються всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків тощо.

| Такі положення Універсалу та можливі конкретні кроки з їх , упровадження в життя вибивали ґрунт з-під ніг більшовиків, які і претендували на монополію у вирішенні соціально-економічних і проблем. З метою встановлення свого контролю над Україною більшовики інспірували скликання в Києві у грудні 1917 р. 1-го Всеукраїнського з'їзду Рад для переобрання Центральної Ради і українського уряду — Генерального секретаріату. Не вирішивши Цього питання на свою користь, більшовицькі делегати переїхали до Харкова, де, об'єднавшись з делегатами місцевих рад Донецького і Криворізького басейну, провели з'їзд (11—12 грудня) регіонального значення, який оголосив УНР радянською державою. Було обрано її вищий керівний орган — Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК), який сформував радянський уряд — Народний Секретаріат. ЦВК мав негайно поширити на територію України всі декрети і розпорядження РСФРР, а саме: про мир, землю, робітничий контроль, про повну демобілізацію армії.

Двовладдя, що встановилося в Україні, призвело до розподілу її території на дві частини: більша підпорядковувалася Центральній Раді, а менша — ЦВК (креатурі Москви). Останній 17 грудня 1917 р. проголосив повалення Центральної Ради. У результаті розпочалася запекла братовбивча війна, яка завершилася перемогою Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) при прямій військовій, матеріальній та фінансовій підтримці РСФРР. Не останню роль у поразці УНР доби Центральної Ради відіграла її внутрішня слабкість внаслідок грубих помилок у проведенні соціально-економічної, військової та дипломатичної політики. Зволікання у вирішенні земельного та робітничого питань різко звузило соціальну базу Центральної Ради. Ще більш трагічним для УНР стало запрошення німецько-австрійських сил для спільних дій проти військ радянського уряду. Союзники-окупанти здійснювали в Україні загарбницьку політику, прагнучи забезпечити термінові потреби Німеччини та Австро-Угорщини в українському хлібі та промисловій сировині. Однак слабкий державний апарат УНР не забезпечував виконання підписаних угод щодо постачання продуктів харчування та сировини і не міг стримати зростаючий національно-визвольний рух проти окупантів. Виходячи з цього окупаційна влада організувала «палацовий» переворот і передала владу в Україні гетьману П. Скоропадському, який у своїй грамоті «До всього українського народу» від 29 квітня 1918р. проголосив повернення права приватної власності «як фундаменту культури і цивілізації» та запровадження повної «свободи торгу», а також «приватного підприємництва й ініціативи». Стосовно найболючішого земельного питання в грамоті зазначалося про прийняття заходів «щодо відчуження земель за справжньою їх вартістю від великих власників для наділення земельними ділянками малоземельних

хліборобів». Саме в цьому напрямку і було розроблено проект аграрної реформи, опублікований у липні 1918 р. За цим проектом передбачалося передати у власність селян державні та удільні землі. Стосовно ж поміщицьких земель зазначалося, що держава повинна викупити їх, залишивши в руках попередніх власників не більше 25 десятин, і лише для так званих культурних господарств (наприклад, плантації цукрових буряків або високотоварні тваринницькі господарства) вводилась норма 200 десятин. Але цей проект не дістав підтримки ані з боку селянства, ані з боку великих землевласників.

Проте деякі заходи гетьманського уряду були добре продуманими і вдалим: було створено власну банківську систему, забезпечено стабільність запровадженої Центральною Радою грошової одиниці — гривні, відновлено залізничний рух, для чого відремонтовано локомотиви, залізниці, мости; дещо стабілізувалася й робота промисловості.

У зовнішній політиці гетьман П. Скоропадський продовжив лінію Центральної Ради, але його правління характеризувалося ще більшими поступками на користь німецько-австрійських окупантів.

Восени 1918 р. німецько-австрійська окупація України зазнала краху, а з нею й гетьманський режим. За листопад—грудень 1918р. пряма спадкоємиця Центральної Ради — Директорія — відновила контроль УНР над значною територією України. Порівняно з попереднім періодом її соціально-економічна політика була більш поміркованою. Директорія декларувала свою відданість інтересам робітників і селян, але конкретних кроків для поліпшення їх становища практично зроблено не було. Відповідно до Декларації, маєтки великих землевласників підлягали експропріації, але строки й порядок поділу землі не визначалися. Місцева адміністрація силою придушувала робітничі страйки, забороняла профспілки. Зовнішня політика була переорієнтована на країни Антанти, проте здійснювалася дуже непослідовно. За надання допомоги союзники зажадали від Директорії таких поступок на свою користь, що фактично зводили нанівець суверенітет України.

Поразка у війні та розпад Австро-Угорської імперії створили можливості та обумовили формування на території Європи цілого ряду нових держав. Дали вони надію і на утворення суверенної держави й у західноукраїнських землях, де в листопаді 1918 р. було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Її програма передбачала забезпечення демократичних прав усім громадянам, здійснення аграрної реформи, у результаті якої землі великих землевласників мали бути передані бідноті, а також законодавче встановлення восьмигодинного робочого дня, охорони праці тощо. Діяльність уряду ЗУНР з реалізації цих обіцянок вилася у розпочату в квітні 1919 р. аграрну реформу, в результаті якої всі маєтки великих землевласників, переважно поляків, експропріювали, а їхні землі передбачалось поділити між малозабезпеченими та безземельними селянами.

На жаль, спроба створення єдиної української держави шляхом об'єднання ЗУНР з УНР (Акт злуки проголошено 22 січня 1919 р.) виявилася неможливою. Політична ситуація склалася таким чином, що західноукраїнські землі (в результаті рішень Паризької мирної конференції) стали частинами трьох держав:

Польщі, Чехословаччини та Румунії, а УНР доби Директорії під тиском сил Червоної Армії, що переважали, та через власну внутрішню слабкість припинила своє існування, як і її попередниці — УНР доби Центральної Ради та Українська гетьманська держава. Усі вони не витримали експансії тоталітарного режиму, який установили більшовики в жовтні 1917 р. у Росії. В умовах збройної боротьби більшовицька партія форсувала реалізацію положень своєї програми щодо заміни ринкової економіки безтоварним, тобто комуністичним виробництвом, яким керують із одного центру.

Ця економічна політика дістала назву політики «воєнного комунізму» і означала воєнну диктатуру з широким застосуванням примусових заходів у господарстві.

Головним заходом «воєнного комунізму» стала продрозкладка, за якою селяни повинні були здавати всі «надлишки» продовольства (за винятком необхідного для життя

мінімуму). Зібране продовольство надходило у розпорядження Наркомпроду для нормованого прямого розподілу між населенням міст. Це обумовило ще одну ознаку «воєнного комунізму» — так звану «хлібну монополію», або виключне право держави на реалізацію основних продуктів харчування.

У промисловості «воєнний комунізм» означав повну націоналізацію з жорсткою централізацією управління (через Вищу раду народного господарства (ВРНГ), створену в грудні 1917 р., та позаекономічні методи хазяйнування, для чого запроваджувалася загальна трудова повинність, трудові армії та ін. Доповнювалося все це запровадженням натурального обміну, натуралізацією оплати праці за зрівняльним принципом, незалежно від кваліфікації працюючого.

В Україні послідовний перехід до політики «воєнного комунізму» почався з відновлення радянської влади на початку 1919 р. Тут відразу ж розгорнулося одержавлення фінансів, транспорту, зв'язку, промисловості. Насамперед націоналізованими оголошувалися великі підприємства цукрової, вугільної, металургійної і машинобудівної промисловості. Для управління господарським життям на території республіки було утворено Українську Раду Народного Господарства (УРНГ), яка діяла під безпосереднім контролем ВРНГ РСФРР.

Щоправда, процес націоналізації був призупинений політичними подіями — втратою влади більшовиками в Україні. І лише з остаточним установам радянської влади розгортається широка націоналізація промисловості, транспорту, фінансів. Протягом 1920 р. в Україні було націоналізовано понад 11 тис. підприємств, на які припадало 82% зайнятих у промисловості робітників. Діючи згідно з принципами «воєнного комунізму», відповідні державні й господарські органи запроваджували у республіці загальну трудову повинність та трудові мобілізації, на свій розсуд перекидаючи на великі підприємства, що працювали на війну, робітників з дрібних фабрик і заводів. На націоналізованих підприємствах, як і в Росії, запроваджувався зрівняльний принцип оплати праці, її натуралізація.

Надзвичайно важливим завданням радянської влади в Україні була реалізація аграрної програми, в основу якої було покладено Декрет про землю, прийнятий 26 жовтня 1917 р. Другим Всеросійським з'їздом Рад, за яким проголошувалася націоналізація всіх земель та конфіскація поміщицьких, церковних, монастирських і удільних земель (так званих земель нетрудового користування) з наступним перерозподілом їх між селянами.

В Україні нетрудові землеволодіння були конфісковані ще на початку 1919р., але більша їх частина не перейшла у користування безземельних та малоземельних селян. Значну частину поміщицьких господарств, які мали агрокультурну цінність та були високопродуктивними економіями, залишили у підпорядкуванні державних органів. Загалом було оголошено про конфіскацію 14,5 млн десятин землі, а селянська біднота одержала лише дещо більше 5 млн десятин найменш родючих і придатних для господарювання земель. Приблизно 2,5 млн десятин залишилися для радгоспів, належали цукроварням, винокурним, кінним та іншим господарствам і також не підлягали розподілу.

Одержані землі не задовольнили запитів селянства, їх було надто мало. До того ж часто обов'язковою умовою наділення землею власті ставили перехід до колективного її обробітку, організацію артіль і комун. На літо 1919 р. примусовими методами було створено близько 500 колективних господарств.

Запроваджувана аграрна політика не виправдала сподівань селянства і воно відвернулося від радянської влади. Тому при остаточному встановленні радянської влади деякі аспекти аграрної політики було переглянуто. За затвердженням 5 лютого 1920 р. законом робітничо-селянського уряду України про землю передбачалося передання в руки малоземельного та безземельного селянства конфіскованих у 1919 р. поміщицьких, церковних, монастирських та удільних земель, причому кількість земель, що відводилася під радгоспи, залишалася під цукроварнями та іншими підприємствами, зменшувалася втричі.

На принципах «воєнного комунізму» будувалася в 1919 р. і продовольча справа в Україні. Як і в Радянській Росії, на території України оголошувалася державна монополія на найважливіші продукти харчування; запроваджувалася продрозкладка. План продрозкладки на 1919 р. передбачав 139 млн пудів, а заготовлено було близько 10,5 млн пудів хліба та майже 4 млн пудів інших продуктів.

Наприкінці лютого 1920 р. було прийнято закон про продовольчу розкладку, за яким вся Україна була проголошена територією державних заготівель. Селянство чинило впертий опір заготівлям, і хліб, як правило, доводилося брати силою. Нарком продовольства УСРР О. Шліхтер визнавав, що кожний заготовлений пуд хліба «був окроплений кров'ю».

На кінець громадянської війни стало ясно, що «воєнний комунізм» як політика і як тип господарської системи себе не виправдав. Соціалістична «держава-фабрика», являючи собою продукт матеріалізації марксистських схем побудови комунізму в трактовці радикального крила російської соціал-демократії, ідеї тотальної мілітаризації економіки та всіх інших сфер діяльності людини нічого не могла зробити з деструктивними процесами, що відбувалися в її надрах. В. І. Ленін та інші партійні діячі прийшли до висновку, що наступаючий економічний і політичний крах країни і суспільства — результат не тільки несприятливого розвитку конкретно-історичних подій, а й самої системи «воєнного комунізму».

Граничне централізовані, понадбюрократичні структури влади, що визнавали тільки одні методи керівництва економікою і суспільством — воєнно-комуністичні — і після перемоги над силами протистояння, як і раніше, спиралися на насильство. У мирних же умовах це не спрацьовувало: люди бажали бути вільними виробниками вільної країни, а не бійцями трудових армій. Економічна неспроможність системи «воєнного комунізму» обумовила політичну кризу 1920—1921 рр., яскравим проявом якої стали селянські повстання проти продрозкладки і додаткових реквізицій, кронштадський заколот.

Тема 7. Світове господарство у міжвоєнний період

1. Економічний розвиток провідних країн світу в міжвоєнний період
2. Господарство українських земель у міжвоєнний період

1. Економічний розвиток провідних країн світу в міжвоєнний період

Особливості історичного розвитку Німеччини, які поставили її наприкінці XIX — на початку XX ст. в умови боротьби з Англією за лідерство у Європі та світі, стали причиною Першої світової війни, в якій Німеччина зазнала поразки. Країна мусила здійснювати надзвичайно великі економічні видатки, як прямі воєнні, так і за рішеннями Паризької конференції, котра затвердила значні територіальні поступки та репараційні сплати на користь переможців.

Дещо кращим було становище країн-переможниць, які мали можливість частково компенсувати воєнні видатки за рахунок переможених країн. Проте втрати та необхідність колосальних витрат на повоєнну конверсію ускладнювали економічну ситуацію практично в усіх країнах, у тому числі й у США, де ситуація була значно кращою.

Міжвоєнне двадцятиріччя (1919—1939) можна назвати найбільш нестабільним періодом світової історії з погляду як економічного, так і соціально-політичного. Умовно його можна поділити на кілька етапів: 1919—1921 рр. — етап повоєнного кризового стану; 1922 — 1928 рр. — етап відносно стабільного економічного розвитку; 1929—1933 рр. — світова економічна криза; 1934—| 1939 рр. — етап поступової ліквідації наслідків економічної кризи! та поліпшення економічної кон'юнктури.

Перший етап вирізняється вкрай нестабільними показниками | економічного стану країн, ще й поглибленого дією повоєнної кризи; він триває до 1922 р. Криза охопила всі країни, і серед багатьох її причин слід назвати і якісні зміни, які відбулися в економіці країн світу під впливом НТР кінця XIX — початку XX ст., а особливо воєнної економіки, коли на перший план вийшли галузі важкої індустрії, посилились процеси монополізації економіки, а також втручання держави в економічне життя.

Не менш складним та нестабільним був цей період і з погляду соціально-політичного. Жовтнева революція в Росії справила детонуючий вплив на політичну ситуацію в країнах Південно-Східної Європи та Фінляндії, країнах Азії; революційна ситуація в Німеччині поглиблювала економічні проблеми. До того ж Версальська система повоєнного світу, яка, на думку її творців, повинна була визначати шляхи економічного та політичного розвитку європейських країн, не призвела до зменшення суперечностей між ними.

З цього приводу варто звернути увагу на відносини між Німеччиною та Францією і Англією — як країни переможеної та переможців. Більшість положень Версальської угоди надзвичайно негативно відбилися на економіці Німеччини: значні територіальні втрати, у тому числі й залізорудних басейнів Ельзасу та Лотарингії, зменшення можливостей щодо використання Саарського вугільного басейну, який був на 15 років переданий у користування Франції, різко звузили сировинну базу важкої індустрії країни. Але найвразливішим виявилось положення щодо демілітаризації, яке не лише позбавляло Німеччину сучасної армії, флоту, повітряних сил, а й (і це найважливіше) вимагало різкого скорочення обсягів виробництва в галузях важкої індустрії, яка традиційно була спрямована на воєнно-промисловий потенціал і майже повністю залежала від державних замовлень. Неабияку роль у погіршенні економічної ситуації у повоєнній Німеччині відіграла також необхідність сплати репараційних виплат країнам-переможцям (132 млрд золотих марок).

Водночас певні умови Версальської угоди надзвичайно сприятливо вплинули на економіку Франції, на посилення її економічного потенціалу, сировинної бази та матеріального потенціалу важкої індустрії, що дало їй змогу першій серед країн, що воювали, подолати наслідки війни та вийти на довоєнний рівень (1925 р.).

Англія, яка була надзвичайно виснажена в роки Першої світової війни, отримала більшу частину німецьких колоній, але втратила свої передвоєнні позиції, на її інтересах позначилися позиції США та Японії на Сході та в Латинській Америці. Що ж стосується безпосередньо економічної ситуації в країні, то війна завдала величезних збитків англійській економіці, хоча бойові дії і не велися на її території. Величезні війнні видатки, різке зростання державного боргу (до 6,6 млрд ф. ст. у 1919 р.), втрата фінансової переваги, переміщення фінансового центру з Лондона до Нью-Йорка надзвичайно негативно вплинули на економічне становище Англії. Але найбільш болючою для її економіки, традиційно орієнтованої на експорт, була втрата більшості торговельного флоту, який забезпечував зовнішньоекономічні зв'язки країни.

Сполучені Штати Америки вступили у війну лише навесні 1917р., зосередивши у своїх руках майже половину світового золотого запасу вже у попередні роки війни, а також збільшивши національне багатство країни на 40%. За рахунок війнних поставок у Європу, економіка США зайняла лідируючі позиції у світовому народногосподарському комплексі, їх промислове виробництво зросло втричі, а експорт — у 3,5 рази.

Надзвичайно важка ситуація в економіці Німеччини, зниження обсягів промислового виробництва у повоєнні роки, демілітаризація, збільшення безробіття супроводжувалися зростаючими інфляційними явищами. Дійшло до того, що заробітна плата виплачувалася двічі па день — вдень та ввечері, щоб люди могли якось використати зароблені гроші та встигнути хоч що-небудь купити до нового підвищення цін, яке досягало в 1923 р. 50% на день.

Відродження господарства Німеччини та необхідність виконання рішень Версальської угоди вимагали суттєвого реформування економіки країни. Комплекс радикальних перетворень полягав у застосуванні заходів як внутрішнього, так і міжнародного порядку.

Найголовнішою стає грошова реформа (1923 р.), в основу якої було покладено ідею припинення інфляції та стабілізації валюти. Її здійснення дало змогу досить швидко впорядкувати бюджет та протягом 1924 р. навіть досягти певного перевищення надходжень над видатками.

Проте найважливішу роль у відбудові німецької промисловості та й народного господарства загалом відіграв так званий план Дауеса. за яким знімався ряд обмежень на німецьку промисловість, репараційні платежі встановлювались у розмірі від 1 до 1,75 млрд. золотих марок на рік протягом перших п'яти років та 2,5 млрд. — у наступні. Джерелом виплат мав стати спеціальний репараційний фонд, який би формувався за рахунок митних зборів (50%), збільшення непрямих податків та спеціального репараційного податку, що встановлювався на прибутки промисловості, торгівлі та транспорту (6%). Передбачалася й допомога з боку країн-переможниць, насамперед США (уряду країни було надано кредити), а також відкривалися широкі можливості для іноземних інвестицій у німецьку промисловість, які за час дії плану (1924—1929) досягли 21 млрд. марок. Над економікою Німеччини встановлювався контроль Ліги Націй.

Завдяки плану Дауеса економіка Німеччини вже наприкінці 1927 р. вийшла на довоєнний рівень, а в 1928 р. на 13% перевищила його. Наприкінці 1928 р. Німеччина ставить питання про перегляд умов сплати репарацій та скасування деяких обмежень, що передбачалися планом Дауеса. У червні 1929 р. цей план було замінено новим — планом Юнга, який визначив остаточну суму репарацій — 113,9 млрд марок та граничний термін її сплати — 57 років, по 2 млрд. марок на рік. Крім того, змінювався й порядок вилучення репарацій: скасовувався репараційний податок. єдиним джерелом платежів ставали державний бюджет та прибутки залізниць; знімався контроль над німецькою економікою.

Проте розгортання світової економічної кризи 1929—1933 рр. фактично відмінило новий репараційний план. Улітку 1931 р. за пропозицією американського президента Г. Гувера проголошується мораторій на щорічну сплату репарацій, а в 1932 р. переглядається й сума (її встановлюють у розмірі 3 млрд. марок і надають відстрочку у виплаті — 15 років).

Другий етап характеризувався досить стійкими темпами економічного розвитку в інших провідних країнах світу, що дало змогу їм не лише «вилікувати» воєнні рани, а й зробити значний крок на шляху структурної модернізації виробництва. При цьому найвищі показники економічного зростання були притаманні США, в історію економіки країни цей період входить під назвою «просперіті», тобто періоду процвітання. І хоча США, як і всі країни, що воювали в Першій світовій війні, переживають повоєнну кризу, викликану передусім необхідністю конверсії та переведенням економіки країни на мирні рейки, але вже у 1923 р. індекс промислового виробництва в Сполучених Штатах на 42% перевищував довоєнний рівень. Особливих успіхів досягли такі галузі як автомобілебудування, машинобудування, авіаційна, хімічна, гумова промисловість, виробництво штучного шовку та радіоапаратури. Цьому сприяли розвиток серійного та масового виробництва, його спеціалізація, типізація та стандартизація. Успішно впроваджувалися у виробництво потокова та конвеєрна системи, велика увага приділялася раціоналізації процесу праці тощо. Також значними, але менш вражаючими були досягнення Англії, Франції, Італії, Японії та ін.

Однак, хоча більшість економістів і вважали, що настала епоха «вічного» процвітання, поза увагою залишалось те, що поряд з прискореним розвитком нових галузей у ряді старих — вугільній, текстильній, суднобудуванні, сільському господарстві — спостерігався справжній застій. Не зверталася також увага на відносну вузькість внутрішнього ринку та недостатню інвестиційну активність населення, яка була обумовлена вкрай нерівномірним розподілом доходів.

Світова економічна криза 1929—1933 рр. відома в історії як «Велика депресія», охопила майже всі країни світу та відкинула їх економіку на кілька десятиріч назад, іноді до рівня межі XIX—XX ст., хоча вплив її на окремі країни був різним. Найбільше постраждали від кризи Сполучені Штати, але й в інших країнах вона мала надзвичайно жорстокий та нищівний характер.

Про те, що стало причиною кризи, суперечки в економічній літературі ведуться й досі. Зовні нею стало перевиробництво, або, як говорять деякі вчені, — «перегрів» економіки, викликаний тим, що швидкі темпи зростання, притаманні світовій економіці в попередні роки, створювали численні диспропорції, які повинні були бути ліквідовані. Але на питання, чому криза була такою глибокою, попереднє пояснення відповіді не дає. Можливо, цю відповідь слід шукати у тому, що до кінця 20-х років економічна система країн Заходу досягла такої складності, за якої механізм «незримої руки», тобто ринкової саморегуляції перестає діяти в повну силу і його стає недостатньо для стійкого економічного та соціального розвитку і необхідним стає втручання держави; відсутність же такого втручання веде до поглиблення кризи та непередбачуваних соціальних наслідків.

Криза розпочинається наприкінці жовтня 1929 р. з краху на Нью-Йоркській фондовій біржі. До 1933 р. промислове виробництво в США скоротилося порівняно з 1929 р. на 46%, при цьому виробництво сталі впало на 76%, автомобілів — на 81%; криза боляче вдарила й по аграрному сектору (збір пшениці впав на 36%, кукурудзи — на 45%).

Збанкрутували десятки тисяч підприємств, понад 5 тис. банків, близько 1 млн фермерських господарств. Різко впав рівень заробітної плати, за рівнем економічного розвитку країну було відкинуто до рівня 1911 р.

Ефект перевиробництва (вироблена продукція не знаходила збуту через низьку платоспроможність) викликав дефляцію, тобто зниження цін. Особливо сильно дефляція зачепила продукцію аграрного сектора: ціни на сільськогосподарські продукти впали у 2,5 рази. Виробники, неспроможні збути свою продукцію за хоч відносно прийнятними цінами, почали знищувати її (молоко виливали в море, зерно спалювали в топках, картоплю поливали гасом).

Але найстрашнішим наслідком кризи стало зростаюче безробіття: у пік кризи без роботи залишилась четверта частина працездатного населення.

Не менш складно криза проходила в Німеччині, викликавши надзвичайно гостру

реакцію та підготувавши ґрунт для приходу до влади фашистів. До середини 1932 р. (пік кризи) промислове виробництво в Німеччині скоротилося більше ніж на 40%, при чому у суднобудуванні — у п'ять разів. Залишились без роботи майже половина всіх найманих робітників, майже вдвічі скоротилося ремісниче виробництво та дрібна торгівля. Світовий характер кризи потяг за собою скорочення кредитування промисловості міжнародними фондами, що також погіршує становище в країні.

В Англії та Франції криза розпочалася дещо пізніше, та й рівень падіння обсягів виробництва не був таким значним — у Франції на 30.9%, в Англії — на 16,2%. Але особливо складний та затяжний характер криза набрала в країнах, економічно та політично залежних від світових економічних лідерів. Криза охопила всі сфери господарства: світова торгівля впала майже на дві третини; дуже постраждав аграрний сектор економіки, який так і не зміг відновити виробництво до початку Другої світової війни;

56 країн девальювали свою валюту тощо. Величезного розмаху набуло безробіття: за офіційними даними в 32 країнах за роки кризи (1929—1932 рр.) кількість безробітних зросла з 5,9 млн. до 26,4 млн. осіб. Відбувалося масове розорення фермерів.

Боротьба з кризою, пошуки нових методів та форм протидії їй визначали генеральну лінію політики урядів усіх країн. Спочатку антикризова політика базувалася на вже відомих методах. Але досить швидко стало очевидним, що доктрина «невтручання» держави в економічне життя, заснована на концепції ринкового саморегулювання, не приносить бажаних результатів.

З початком 30-х років головним напрямком економічної політики стає посилення державного втручання в економічне життя в поєднанні з посиленням регулювання соціальних відносин. Проте в різних країнах державне регулювання визначалося особливостями економічного розвитку, рівнем та специфікою соціально-економічних та політичних відносин. При цьому можна виділити два основні варіанти цього процесу, свій найяскравіший вираз вони знайшли в антикризовій політиці «Нового курсу» президента Ф. Д. Рузвельта в США та в системі заходів, спрямованих на оздоровлення економіки у фашистській Німеччині.

Теоретичною базою реформ президента Ф. Д. Рузвельта стало вчення англійця Дж. М. Кейнса про необхідність втручання держави в економіку з метою стимулювання інвестицій та пом'якшення криз. Конгрес надав надзвичайні повноваження президенту Рузвельту у проведенні реформ.

Першою акцією нової адміністрації, яка приступила до виконання своїх обов'язків у лютому 1933 р. було проголошення надзвичайного стану та закриття всіх банків на «банківські канікули» до 9 березня 1933 р.. коли був прийнятий «Надзвичайний закон про банки». Закон включав такі заходи: надання Федеральною резервною системою позичок банкам, наділення міністра фінансів правом попереджати масове вилучення вкладів, відкриття після «канікул» лише тих банків, які будуть визнані здоровими. Через два тижні 4/5 банків — членів Федеральної резервної системи (ФРС) були відкриті. У червні було прийнято закон про розподіл банків на інвестиційні та депозитні (тепер банкіри не могли вкладати довірені їм гроші у ризиковані, непевні справи) та створено федеральну корпорацію, яка страхувала більші за 5 тис. дол. вклади у банки. А ще в квітні було прийнято закон про припинення вивозу за кордон золота та обов'язковий продаж громадянами золота державі, причому за цінами, вищими за ринкові, що дало змогу не лише закупити близько 200 т золота, а й призвело до штучного зниження курсу долара та підготувало його девальвацію (на 40% з установленням нової ціни на золото — 35 дол. за унцію). У такий спосіб дефляцію було припинено.

Серед законів, прийнятих у перший період президентства Ф. Д. Рузвельта, найважливішими слід вважати «Закон про відбудову національної промисловості» (НІРА) та «Закон про регулювання сільського господарства» (ААА), прийняті в першій половині 1933 р.

Відповідно до першого закону була створена Національна адміністрація відбудови,

яку очолив генерал Джонсон. В адміністрацію увійшли представники провідних компаній Америки («Форд», «Дженерал Моторз», «Стандарт Ойл», групи Моргана), а також керівники Американської Федерації Праці (АФП).

Відповідно до закону підприємці повинні були об'єднуватися в союзи, всередині яких діяли так звані «кодекси чесної конкуренції» — правила, які б регулювали умови конкуренції, зайнятості та наймання і захищали інтереси споживачів. Кодекси передбачали обмеження тривалості робочого дня (не більше 8 год.), установлювали мінімальний рівень заробітної плати (не менше 12 дол. на тиждень), розподіляли ринки збуту. Усього було прийнято 750 таких кодексів, дія яких поширювалась на 95% промислових та торговельних підприємств. Крім того, закон визначав форми відрахувань до Фонду громадських робіт та порядок використання коштів фонду. На організацію громадських робіт було спрямовано понад 3 млрд дол. Треба зазначити, що вже в перші місяці президентства Рузвельт вживав й інші заходи, спрямовані на збільшення громадських робіт. За пропозицією президента створюється Громадянський корпус збереження ресурсів, головним завданням якого було створення таборів для молоді у віці від 18 до 25 років, в яких молодь працювала на очищенні лісів, меліорації, створенні лісонасаджень, ремонті шляхів тощо; вони забезпечувались безоплатним харчуванням, житлом, уніформою та отримували 1 дол. на день. Щорічно в таборах працювало від 250 до 500 тис. осіб, а до 1939 р. у них побувало до 3 млн. осіб.

Узимку 1933—1934 рр. було створено Адміністрацію громадських робіт, яка забезпечила роботою більше 4 млн. осіб, а в травні 1934 р. приймається «Закон про федеральну надзвичайну допомогу», за яким штатам надавались великі дотації на реалізацію програм допомоги. Загалом до січня 1934 р. на громадські роботи було залучено 5 млн. осіб, а допомогу у зв'язку з безробіттям одержували близько 20 млн. американців. І, нарешті, у 1935 р. приймається закон про соціальне страхування, за яким запроваджуються обов'язкові пенсії за віком (з 65 років) та обов'язкова допомога у зв'язку з безробіттям (у середньому 11 дол. на тиждень). Страхові фонди формуються за рахунок відрахувань з прибутку підприємств та заробітної плати працюючих.

Закон про регулювання сільського господарства був спрямований на припинення подальшої аграрної кризи. З метою підтримання цін на сільськогосподарську продукцію передбачалося скорочення посівних площ та поголів'я худоби (фермерам за це надавалася компенсація за кожний незасіяний гектар, за рахунок податку на компанії та коштів, отриманих в результаті запровадження 30%-го податку на борошно та бавовняне прядиво). Ці заходи вживалися тоді, коли існуючі ціни на зерно робили більш вигідним використання як палива саме його, а не вугілля або дрова, що і робили в деяких штатах.

Крім того, вживалися заходи, спрямовані на рефінансування фермерської заборгованості, яка до початку 1933 р. досягла 12 млрд. дол. Фермерам було надано кредити на 100 тис. дол. Унаслідок цього припинився продаж розорених фермерських господарств. Щоправда, цей процес не був безболісним: було заорано 10 млн. акрів уже засіяних бавовником площ, знищено до 25% усіх посівів, забито 6 млн. голів свиней, 8 млн. голів великої рогатої худоби. У результаті вжитих заходів фермерські господарства спромоглися стати на ноги, однак близько 10% все ж не зуміли вижити.

Здійснення програм економічного та соціального регулювання вимагало істотного зростання державних видатків, які поповнювалися за рахунок істотного збільшення оподаткування, що викликало значне невдоволення представників бізнесу, проте правильність політики Ф. Д. Рузвельта була підтверджена під час виборчої кампанії 1936 р., у якій, як і в двох наступних, переміг Рузвельт. А економіка США вийшла з кризи. І хоча результати відчувалися не моментально, а лише через досить тривалий час, вони виявилися досить ефективними, і не лише в США, а й в інших країнах, які застосували методи, близькі до заходів «Нового курсу».

Інша картина спостерігалася в країнах, де застосовували політику, близьку до політики нацистів у Німеччині. Прийшовши до влади в 1933 р., нацисти обрали шляхом виходу з кризи тотальну мобілізацію ресурсів та військовий реванш. Різко зростають військові

видатки (з 1933 по 1939 рр. вони збільшилися в 10 разів і становили $\frac{3}{4}$ всіх державних інвестицій).

Уже в червні 1933 р. організовано Генеральну раду німецького господарства, до якої увійшли 12 представників найбільших корпорацій Німеччини. Тоді ж приймається закон про примусове картелювання, створюється сім промислових груп: промислова, енергетична, реміснична, торговельна, банківська, страхова, транспортна. Що стосується аграрного сектора, то ухвалюється закон про спадкові двори, який сприяв зміцненню заможних селянських господарств — grosbauерських.

У 1935 р. приймається закон про оборону імперії, запроваджується загальна воїнська повинність. Усупереч міжнародним угодам починає швидко зростати німецька армія. Запроваджується також обов'язкова трудова повинність спочатку для молоді, а з 1938 р. вона стає загальною.

Зростає державне втручання, причому не лише непряме, а й пряме. У 1936 р. приймається чотирирічний план мобілізації ресурсів, спрямований на нагромадження стратегічних ресурсів та валюти, вивіз якої був фактично заборонений. Ця політика забезпечувала створення замкнутого господарства, здатного до ведення тривалої війни. Поступово збільшується тривалість робочого дня, який досяг 10—14 год.

У результаті такої політики вже через рік у Німеччині ліквідовано безробіття, показники економічного зростання, особливо в галузях важкої промисловості (воєнне виробництво), різко пішли вгору. Отже, така модель виходу з кризи давала моментальний позитивний ефект. Але, на думку більшості дослідників, незважаючи на високі економічні показники, Німеччина стояла перед катастрофою, адже в основі її процвітання лежала штучно розкручена воєнна кон'юнктура. Політика мілітаризації економіки не лише не розв'язувала проблеми відбудови оптимальних господарських пропорцій, розширення внутрішнього та зовнішнього ринків, оздоровлення фінансової системи, а навпаки, заганяла це питання в кут. І розв'язання зовнішньої агресії — єдине, що могло відтягнути економічну катастрофу. Саме тому починаючи вже з 1935 р. Німеччина все більше втягується у воєнні конфлікти і в кінцевому підсумку починає наймасштабнішу війну за всю історію людства.

2. Господарство українських земель у міжвоєнний період

Навесні 1921 р. збанкрутіла політика «воєнного комунізму» була замінена новою економічною політикою (неп). Проте треба відразу ж зазначити, що в момент створення нова економічна політика не являла собою чіткої програми переходу до товарно-грошових відносин, ринку, тим більше госпрозрахункового чи ринкового соціалізму. Проголошена Х з'їздом РКП(б) у березні 1921 р., вона лише трохи прочинила двері для проникнення товарно-грошових відносин у народне господарство, що, до речі, і не планували її автори. Офіційно з'їзд прийняв рішення про заміну продрозкладки як способу державних заготівель продовольства, сировини та фуражу натуральним податком. Резолюція з'їзду була законодавче закріплена декретом ВЦВК від 21 березня 1921 р. Згідно з законом допускалася свобода торгівлі в межах місцевого обороту й паралельно з нею обмін надлишків селянської продукції на товари промислового виробництва.

Запроваджений замість скасованої продрозкладки продподаток був значно меншим за розмірами, порівняно з останньою. Доводився продовольчий податок до селян заздалегідь, до початку польових робіт. Після виконання поставок з податку в селянських господарствах залишалася значна частина виробленого продукту, яким селяни могли розпоряджатися на власний розсуд. В Україні розмір податку на 1921 р. становив 117 млн пудів на зернові культури проти 160 млн пудів розкладки у 1920 р.

Товарообмінні операції, які організувала споживча кооперація, так і не вийшли із зародкового стану. У межах натурального товарообміну селяни не могли реалізувати своїх економічних інтересів, тому що запропонований державою обмін був нееквівалентним. Установлений державою так званий «твердий еквівалент», тобто цінове співвідношення

промислових товарів і сільськогосподарських продуктів у три рази знижував вартість останніх. Відкидаючи його, селяни почали здійснювати товарообмін між собою та контрагентами за допомогою грошей. А згодом товарообмін з використанням грошей почали здійснювати і державно-кооперативні збуто-постачальні структури. Поступово партія і вищі державні органи влади змушені були відійти від повного відкидання та стримування розвитку товарно-грошових відносин до безпосереднього регулювання торгівлі й грошового обігу. Певний час вирішенню цього завдання заважали фактичний розпад фінансово-кредитної системи, дефіцитний державний бюджет, стрімке знецінювання радянських грошей.

Продовольчий податок як форма заготівель сільськогосподарських продуктів застосовувався три роки, спочатку в натуральній формі, а з 1924 р. — у грошовій. Це практично означало поширення ринкових відносин, хоч і не повною мірою. З 1924/25 р., коли було здійснено перехід до грошового оподаткування селян, продподаток як форма заготівель сільськогосподарських продуктів державою перестав існувати.

Відбудова сільського господарства розпочалася і була здійснена в основному на базі дрібнотоварних одноосібних селянських господарств, громадське господарство на той час становило зовсім незначну частку в загальному аграрному виробництві. На середину 20-х років усіма видами виробничої кооперації було охоплено 1,5 млн., або понад 30% селянських господарств. При цьому на досить низькому рівні залишалася частка господарств, охоплених колгоспами. Колективні господарства у 1925/26 господарському році об'єднували лише 1.2% загальної кількості селянських господарств України і 1,4% їх земельної площі. У загальній масі колективних господарств превалювала артільна форма (51.9%), комуні становили 5.8%, ТСОЗи — 42,3%.

Матеріально заінтересовані у виробництві й реалізації продукції мільйони селянських господарств розширювали посівні площі, зростав валовий збір зерна, збільшувалися і його заготівлі, але не без проблем. На обсягах заготівель позначалася низька товарність зернового виробництва. Порівняно з дореволюційним періодом (1909—1913 рр.) товарна продукція зернового господарства України знизилася у 1923—1929 рр. майже наполовину. Це пояснюється насамперед подрібненням селянських господарств та їх натурально-споживчим характером.

Подальший розвиток продуктивних сил сільського господарства вимагав його технічної реконструкції, але за такої роздрібненості виробництва вона була неможливою. Дрібні розрізнені індивідуальні селянські господарства, виробництво яких було підпорядковано здебільшого задоволенню особистих потреб, не були придатними ні до підвищення товарності, ні до технічної реконструкції.

Але, незважаючи на великі труднощі, сільське господарство з багатьох показників досягло довоєнного рівня, а в подальшому навіть перевершило його. Країна повністю забезпечила себе продовольством і сільськогосподарською сировиною, відновила експорт хліба за кордон.

Важливе значення у втягуванні промисловості, транспорту і всього державного сектора у стихійно відроджувані ринкові відносини мало переведення їх на комерційні засади та господарський розрахунок, запровадження оренди, концесій та твердої валюти. Уже на середину 1922 р. значна кількість підприємств, підпорядкованих ВРНГ і місцевим раднаргоспам, була знята з безплатного державного постачання, і їм було надано право повністю реалізовувати свою продукцію на ринку. У 1923 р. 30,8% державних підприємств СРСР уже перебували на госпрозрахунку.

Зміни відбуваються і в системі управління промисловістю. Від жорстко централізованої системи «главкізму» (через відповідні комітети ВРНГ) періоду «воєнного комунізму» відсувається перехід до територіальної, через запровадження трестів та синдикатів, які стають головною ланкою в системі управління промисловістю. Трести являли собою територіально-галузеві об'єднання, тобто об'єднувалася лише частина підприємств галузі, розташованих на тій чи іншій території. У затвердженому «1923 р. Статуті державного тресту підкреслювалося, що вони господарською одиницею і діють

«на началах комерційного розрахунку з метою отримання прибутку».

Трести, у свою чергу, об'єднувалися в синдикати, головним завданням яких було забезпечення трестів та підприємств сировиною, матеріалами, а також реалізація їх продукції охоплювали цілі галузі. На кінець 1922 р. до 80% трестованої промисловості було охоплено синдикатами.

Одним з проявів непу в промисловості було те, що тепер дозволялося капіталістичне підприємництво, проте лише в певних, обмежених формах:

- дозволялося створення дрібних приватних підприємств з кількістю працюючих не більше 20 осіб;
- дозволялося здавання в оренду державних підприємств;
- допускалося створення змішаних акціонерних товариств з участю державного і приватного капіталу;
- для залучення іноземного капіталу дозволялося здавати господарські об'єкти в концесії іноземцям.

Частка концесій у промисловому виробництві СРСР була незначною — на них припадало лише 1% промислової продукції. Водночас досить високою була їх питома вага в гірничій промисловості: вони видобували 60% свинцю та срібла, 85% марганцевої руди, 30% золота. Іноземці виробляли також 22% одягу та предметів туалету.

У середині 20-х років капіталістичний сектор охоплював значну частину легкої промисловості і давав значну частину товарів народного споживання. Але з часом державна промисловість, використовуючи силу держави, відтісняла капіталістів та завойовувала ринок.

Нові організаційні форми і методи управління, часткова денационалізація підприємств, кількісне і якісне зростання кадрів, освоєння все більших за розмірами капітальних вкладень сприяли прискоренню відбудови промислового комплексу України і збільшенню обсягу його продукції. Найефективнішими виявилися відбудовчі процеси в легкій промисловості. Уже в 1924/25 р. валова продукція легкої промисловості України зросла порівняно з 1912р. на 33,4%.

Але в ряді галузей не вдалося відновити довоєнні обсяги виробництва, зокрема в технічно складних та капіталомістких галузях важкої промисловості (вугільній, металургійній, машинобудуванні). Загалом же промисловий комплекс України завдяки заходам нової економічної політики протягом 20-х років відновив і розширив свої виробничі потужності й налагодив випуск продукції, необхідної як для народного господарства, так і для населення. Крім того, у певний спосіб була навіть вирішена проблема доведення виробленої продукції до споживачів.

Відродження виробництва на основі товарно-грошових відносин стимулює і активний розвиток повноцінної оптової торгівлі, яка переважно зосереджується в руках держави. Налагоджується й успішно функціонує широка мережа товарних бірж, ярмарків, з допомогою яких відбувається реалізація готової продукції, сировини, обладнання тощо. В Україні діяло 15 товарних бірж, найбільшими з яких були Харківська та Київська.

У промисловості та інших галузях економіки було відновлено грошову оплату праці, запроваджено тарифну систему, за якою заробітна плата сплачувалася залежно від кваліфікації робітника та від кількості виробленої продукції, було знято обмеження на збільшення заробітків при зростанні виробітку, що означало ліквідацію зрівнялівки в оплаті праці, притаманної системі «воєнного комунізму». Нарешті, скасовується загальна трудова повинність, трудові мобілізації.

Надзвичайно важливу роль у реалізації нової економічної політики відіграло створення стійкої грошової системи та стабілізація грошової одиниці, які були досягнуті в результаті проведення грошової реформи. Спочатку, в першій половині 1922 р., було проведено деномінацію існуючої грошової одиниці (радзнаку) у співвідношенні 1:10 тис., а в 1923 — ще одну, з обміном старих радзнаків на нові у співвідношенні 1:100.

Одночасно з випуском нових радзнаків, у листопаді 1922 р. була випущена до обігу

нова радянська валюта — червінець, який за золотим вмістом порівнювався до золотої царської десятки (7,74 г чистого золота). Нові гроші на 25% забезпечувалися золотом, іноземною валютою та іншими цінними паперами, а на 75% — товарами, що легко реалізовувалися. Червінці було суворо заборонено використовувати для покриття бюджетного дефіциту. Вони призначалися насамперед для кредитування промисловості та комерційних операцій в оптовій торгівлі.

Незважаючи на те, що спочатку частка червінця в грошовій масі була надзвичайно малою (3%), уже в другій половині 1923 р. вони майже витіснили радзнаки з обігу. Восени селяни згоджувалися продавати зерно лише за червінці, іноді навіть знижуючи ціни, аби отримати «золоту валюту». Стійкість червінця підтверджувалася тим, що Держбанк вільно обмінював червінці на іноземну валюту за стійким курсом: 1 дол. США — 1,94 крб.

Восени 1922 р. було створено фондові біржі, на яких дозволялася купівля-продаж валюти, золота, облігацій державних позик за вільним курсом. У 1925 р. червінець стає конвертованою валютою, він офіційно котирувався на різних валютних біржах світу.

Завершальною стадією реформи стає викуп радзнаків за фіксованим курсом: 50 тис. крб. радзнаками зразка 1923 р. за 1 крб. нових грошей. Для цього були випущені казначейські білети вартістю 1, 3 та 5 крб., а також дрібна розмінна монета, мідна та срібна.

Одночасно з грошовою проводиться податкова реформа, завдяки чому вже наприкінці 1923 р. основним джерелом прибуткової частини бюджету стають податки з підприємств, а не з населення. Запроваджується ціла низка непрямих податків на тютюн, спиртні напої, сірники, мед, мінеральні води та ін.

З відродженням стабільних грошей відновлюються й кредитні установи. У 1921 р. відновлює свою роботу Держбанк, а в 1922—1925 рр. виникає ціла низка спеціалізованих банків: акціонерні — для кредитування різних галузей господарства; кооперативні — для надання кредитів споживчій кооперації; товариства взаємного кредиту — для кредитування приватної промисловості, а також ощадні каси. Пайовиками банків були синдикати, кооперативи, приватні особи.

Таким чином, незважаючи на всі хитання у здійсненні нової економічної політики, у 20-ті роки на основі широкого використання товарно-грошових відносин була створена нова, принципово відмінна від «воєнного комунізму» непівська модель господарювання — змішана економіка, яка регулюється державою. Переведення державних і кооперативних підприємств на господарський розрахунок, допущення приватного капіталу, функціонування їх усіх на засадах конкуренції, стабілізація грошової системи, боротьба за бездефіцитність держбюджету тощо — все це обумовило створення працездатних ринкових структур. Однак їх перетворення у дієздатний ринковий механізм так і не відбулося. Головною причиною цього стала повна відмова вищого партійного керівництва країни наприкінці 20-х років від нової економічної політики і введення ним нової форми «воєнного комунізму» у вигляді адміністративно-командної системи.

Багато в чому демонтаж непу був обумовлений курсом комуністичної партії на соціалістичну індустріалізацію, основне завдання якої полягало у перетворенні країни, що ввозила машини й устаткування, у країну, що виробляє їх. Офіційно цей курс був проголошений в грудні 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б). Прискорення економічного розвитку, створення сучасних галузей промисловості, модернізація сільського господарства були об'єктивною необхідністю. Проте питання темпів розвитку, джерел індустріалізації, пріоритетів різних галузей народного господарства викликали значну дискусію. Для розв'язання цієї проблеми партго-спноменклатура знайшла вихід у здійсненні нової націоналізації приватного сектора, у перетворенні багатомільйонного селянства у внутрішню колонію пролетарської держави, з якої брали данину (на основі різниці цін на промислові товари і сільськогосподарську продукцію), створенні системи директивного планування, широкого застосування примусової праці засуджених, «соціалістичного змагання».

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) затвердив директиви щодо складання першого

п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР, розрахованого на 1928/29—1932/33 господарські роки. Проект плану мав два варіанти — «відправний» та «оптимальний». Останній був розрахований на більш сприятливі умови і містив дещо вищі показники. В обох варіантах у збалансованій формі передбачався прискорений розвиток промисловості, розгортання колективізації сільського господарства на добровільній основі (з охопленням до кінця п'ятирічки до 20% селянських господарств) та підвищення народного добробуту. Середньорічний темп приросту промислової продукції згідно з «відправним» варіантом становив 18%, а «оптимальним» — 20—22%. У травні 1929 р. «оптимальний» варіант плану схвалила XVI партконференція ВКП(б).

Відповідно до основних показників п'ятирічного плану розробляються й плани економічного розвитку України. Капіталовкладення в її економіку були визначені центром у сумі 13 млрд крб. (майже 20% від загальної суми). Планувалося завершення будівництва Дніпровської гідроелектростанції, інших електростанцій, запланованих у плані ГОЕЛРО, спорудження багатьох шахт, заводів фабрик.

Але з моменту прийняття плану розпочинаються численні коригування його показників у бік їх підвищення, часто-густо без необхідного обґрунтування. Завищені планові завдання не виконуються через відсутність у народному господарстві відповідних ресурсів, призводять до диспропорцій. Тому перший п'ятирічний план не був виконаний ані на момент проголошення про його завершення (1 січня 1933 р.), ані у запланований період. Проте слід зауважити, що промисловість України все-таки зробила значний крок уперед (у плані технічної реконструкції, нарощування потужностей, кількісного і якісного зростання кадрового потенціалу і зростання випуску продукції) як за першу п'ятирічку, так і особливо за другу (1933—1937 рр.) та за третю (1938—1942 рр.).

За роки довоєнних п'ятирічок в республіці здійснювалося велике будівництво на основі освоєння капітальних вкладень. У результаті введення в дію нових підприємств, реконструкції старих у промисловості безперервно збільшувався обсяг основних фондів. У 1940 р. нові або повністю реконструйовані підприємства випускали понад 92% продукції важкої промисловості України, у тому числі: у чорній металургії— 99,4%, хімічній промисловості — 99,7%, тракторній — 100%, турбінній — 100%, комбайнобудуванні — 100%[^] електростанцій — 100% тощо.

Напередодні Другої світової війни й частка України в Радянському Союзі становила: у видобутку вугілля — 50,5%, залізної руди — 67,6, у виплавці чавуну—49,7, виробництві сталі —48,9%. Але високі темпи розвитку важкої індустрії не супроводжувалися відповідним розвитком легкої та харчової промисловості, соціально-культурної сфери, без чого неможливе зростання добробуту. Індустріальна потужність України була зорієнтована на первинне перероблення сировини і виготовлення «машин для виробництва машин», а не для задоволення повсякденних потреб людини.

У роки довоєнних п'ятирічок мало що змінилося й у розміщенні промислових об'єктів на території України. Весь приріст виробництва припадав на традиційні промислові центри — Донбас, Придніпров'я, а також на ряд великих міст, передусім на Харків, Київ, Одесу, унаслідок чого в республіці закріплювалася традиційна структура промислового виробництва, котра, як і раніше, прив'язувала народне господарство республіки до потреб Союзу.

Стосовно ж сільського господарства, то тут ситуація була значно складнішою. Як відомо, аграрний сектор стає фактичним донором промисловості, особливо на початку 30-х років. З нього фактично за безцінь забирали хліб та сировину, шляхом організованого набору і приладами міського життя заманювали селян на новозбудовані фабрики й заводи. Дуже суперечливі, навіть трагічні наслідки мала колективізація сільського господарства. З самого початку вона розглядалася як засіб для прискорення індустріалізації, розв'язання хлібної проблеми, нарешті — ліквідації заможного селянства, природного ворога радянської влади.

Першим кроком до суцільної колективізації повинен був стати перший п'ятирічний план, за яким колективізації на добровільних засадах підлягало до 20% селянських

господарств, а в Україні — 30%. Але криза хлібозаготівель 1927/28 р., необхідність застосування надзвичайних заходів для вилучення хліба стали поштовхом для прискорення суцільної колективізації, необхідність якої Й. Сталін обґрунтував у статті «Рік великого перелому» (листопад 1929 р.), у якій стверджувалося, що широкі верстви селянства цілком готові до вступу на шлях колективного господарювання, а також підкреслювалася необхідність рішучого наступу на куркульство.

Слід зауважити, що темпи реальної колективізації значно перевищували планові, але досягалися вони виключно насильницькими методами. Так, в Україні місцеве керівництво приймає рішення про необхідність завершення колективізації в деяких районах вже до осені 1930 р. І якщо на 30 січня 1930 р. у республіці колективізовано 15,4% господарств, то на 1 березня 1930 р. — вже 62,8%. Живий і мертвий реманент, велика рогата худоба, птиця — все ставало власністю колгоспу, його «неділимим фондом».

Зрозуміло, що такі методи колективізації викликали шалений опір селянства, але виступи селянства придушувалися з допомогою регулярних частин Червоної Армії. Центральне керівництво зреагувало на ситуацію що склалася. 2 березня 1930 р. у «Правді» з'являється стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», де викриваються «перегини», а головна відповідальність за них покладається на місцеве керівництво. Результатом статті став масовий відплив селянства з колгоспів, щоправда, нетривалий: уже восени 1930 р. політика «насадження» колгоспів була продовжена.

Одночасно з колективізацією відбувалося розкуркулення, унаслідок якого у селян вилучали майно, землю, а їх самих з родинами, дітьми та старими висилали у дальні необжиті місця, направляли на лісозаготівлі та в концтабори, позбавляючи всіх політичних та громадянських прав. Поштовхом до цього став виступ Й. Сталіна на Першому з'їзді аграрників-марксистів, у якому ним було поставлене завдання «ліквідації куркульства як класу».

Розкуркулення призвело до того, що село позбулося найбільш міцних та підприємливих господарів, які могли триматися твердо та незалежно, до того ж доля розкуркулених та висланих на Північ та в Сибір селян повинна була стати прикладом того, як радянська влада розправляє з тими, хто не хоче йти у колгоспи.

Особливо інтенсивно в Україні терор проти заможних селян провадився у перші місяці 1930 р. На 1 червня було розкуркулено 90 тис. селянських господарств України, що становило 1,8% їх загальної кількості. Конфісковано і передано в колгоспи худоби та різного реманенту на суму 90—95 млн. крб. Усього в Україні за роки колективізації експропрійовано близько 200 тис. селянських господарств, що становило приблизно 1,4 млн. осіб. Понад половину з них було вислано на Північ та до Сибіру.

Селянство всього СРСР, доки вистачало сил, відмовлялося йти у колгоспи, не піддавалося агітації та погрозам. Воно не бажало передавати своє майно у суспільну власність, надаючи перевагу пасивному опору суцільній колективізації, підпалюючи будівлі, знищуючи худобу (адже передана до колгоспу худоба все одно гинула через відсутність підготовлених приміщень, кормів, догляду). Загалом за 1929—1934 рр. загинуло майже 150 млн. голів худоби, а її вартість перевищує вартість побудованих за цей період фабрик і заводів. Протягом наступних десятиріч країна так і не зуміла повністю подолати наслідки цього лиха, відчуваючи постійну нестачу продовольства.

Винищення худоби, повна дезорганізація роботи в колгоспах, репресії відносно куркулів, різке зростання обсягів продовольства, що вивозилося з села, призвели до найстрашнішого голодомору 1932—1933 рр. Особливо важкою була весна 1933 р. в Україні, хоча в 1932 р. хліба було зібрано не менше, ніж у попередній рік. В Україні, цій традиційній житниці ще Російської імперії, люди вимирали цілими родинами. Сучасні дослідники досі не дійшли згоди щодо кількості загиблих у результаті голодомору, називаючи різні цифри — від 3 до 4,5 млн. осіб і навіть більше.

Сьогодні ніхто не заперечує те, що голод мав штучний характер, був організований керівництвом країни для того, щоб послабити селянство, придушити його опір, примусити

погодитися з колективізацією.

Завершення колективізації припадає на 1937 р., коли колгоспи України об'єднали 96,1% селянських господарств та 99,7% посівних площ. До початку Другої світової війни в республіці існувало близько 30 тис. колгоспів та майже 1000 радгоспів. Становище колгоспників було надзвичайно складним, особливо із запровадженням у 1932 р. паспортної системи, адже паспорти могли отримувати лише мешканці міст, робітничих селищ, новобудов.

Щоб змінити місце проживання, селянин повинен був отримати у сільраді довідку, але видача її обмежувалася багатьма обставинами. У такий спосіб досить тривалий час (до середини 60-х років) колгоспники були примусово прикріплені до землі, як при панщині, одержуючи за свою працю мізерну оплату.

Водночас не можна заперечувати і той факт, що за роки довоєнних п'ятирічок відбувається істотна модернізація сільськогосподарського виробництва. Колгоспи оснащувалися сільськогосподарською технікою, яку випускали заводи сільськогосподарського машинобудування — Харківський тракторний, Запорізький комбайновий «Комунар», Харківський «Серп і молот», Кіровоградський «Червона Зірка» та ін. Технічне обслуговування колгоспів здійснювали державні організації — машинно-тракторні станції (МТС). На кінець другої п'ятирічки їх налічувалося в Україні 958. Якщо на початку 20-х років головним знаряддям праці були плуг, серп і ціп, то наприкінці 30-х в МТС налічувалося 100 тис. тракторів, 33 тис. комбайнів, 550 тис. вантажних машин. МТС виконували $\frac{3}{4}$ операцій з обробітку ґрунту, збирали зерно з 40% посівних площ. Але при цьому натуроплата колгоспників становила лише 12—15% вирошеного. За таких умов селянство поступово втрачало риси, вироблені століттями: хазяйновитість, працелюбність, ініціативність.

Примусова праця була малоефективною. Обсяг сільськогосподарського виробництва зростав повільно. У 1933 р. держава насильницькими методами отримала від українського села 317 млн. пудів хліба, у 1935 р. — 462 млн., у 1940 р. — 576 млн. пудів. Але й така кількість хліба забезпечила поступове послаблення продовольчої кризи в містах, що дало можливість відмінити карткову систему розподілу продуктів у 1934 р.

Отже, в 20—30-ті роки на більшій території України утвердилася радянська форма державності й відповідний економічний лад. Будучи рівноправним засновником Радянського Союзу (у грудні 1922 р.), Україна поступово, разом з іншими радянськими республіками, втрачала свою політичну й економічну самостійність, її матеріальні й фінансові ресурси почали все більше використовуватися не в інтересах широких верств українського народу, а для побудови утопічного суспільства, яку здійснювала партійно-державна і господарська номенклатура, не забуваючи при цьому про свої власні матеріальні інтереси. І все ж навіть в умовах єдиної правлячої партії, адміністративно-репресивних методів управління тощо, народне господарство наприкінці 30-х років досягло значних успіхів, підвищився життєвий рівень населення. За цей період відбулися прогресивні зміни у структурі суспільства й у суспільному виробництві, культурі населення. Але за цей соціально-економічний поступ український народ заплатив надзвичайно високу ціну. Під час здійснення великомасштабного експерименту з побудови соціалістичного суспільства в Україні загинули мільйони людей.

Новий суспільний лад не забезпечував вищої продуктивності праці порівняно з провідними капіталістичними країнами. Унаслідок заміни змішаної економіки командно-репресивною, форсування індустріалізації, здійснення суцільної колективізації тощо, об'єднанню радянських республік вдалося наблизитися до Заходу лише за рівнем розвитку воєнно-промислового комплексу. Побудована в СРСР економіка за своєю сутністю була мобілізаційною, для якої піднесення життєвого рівня було другорядним завданням, а проголошені на партійних форумах заклики щодо підвищення життєвого рівня народу так і залишалися закликами через гіпертрофований розвиток галузей групи «А», за майже повного ігнорування інтересів розвитку галузей групи «Б». Як наслідок, обсяг виробництва товарів народного споживання далеко відставав від потреб населення.

Західною Україною прийнято називати землі з переважно українським населенням, які у 20—30-х роках увійшли до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини. Українці, не змігши у ході визвольної боротьби 1917—1920 рр. відстояти державну незалежність, були приречені на другорядну роль у складі інших держав.

Правлячі кола перелічених країн розглядали українські землі як свої внутрішні колонії, свій аграрно-сировинний придаток. Вони штучно стримували їх промисловий розвиток. Народне господарство Західної України розвивалося однобічно, у його структурі переважало сільське господарство, яке давало 2/3 загального обсягу валової продукції промисловості й сільського господарства. Та й сільське господарство велося на дуже низькому рівні. У 1939 р. тут одна сівалка припадала на 700 га посівів, один плуг — на 120 га орної землі, тракторів і комбайнів майже зовсім не було. Більше половини селянських господарств не мали коней. Надзвичайно низькою була врожайність сільськогосподарських культур. Значною мірою це результат надмірної та неефективної концентрації землі в руках у поміщиків, церкви та монастирів, а також колоністів (осадників) з представників пануючої нації. Так, половина всієї землі Західної України зосереджувалася в руках польських поміщиків, а в деяких воєводствах ця частка була ще більшою. Значна ж частина українського селянства була малоземельною або ж зовсім безземельною. Селяни змушені були цілими родинами йти у кабалу до поміщиків або до заможних селян.

Через малоземелля та безземелля, надмірні податки тощо в західноукраїнському селі з року в рік посилювалося зубожіння і розорення селян. Залишившись без землі і не маючи змоги отримати роботу в промисловості або на транспорті, селяни змушені були емігрувати в інші країни Європи і за океан, причому здебільшого безповоротно.

У ході післявоєнної відбудови західноукраїнських земель не відбулося прогресивних змін у промисловості, на транспорті та в торгівлі.

Фактично була відновлена довоєнна, відстала структура промисловості. Як і раніше, в ній переважали галузі з видобутку, заготівлі і первинного перероблення природних копалин і сільськогосподарської продукції. Більше половини промислової продукції припадало на лісову та гірничовидобувну галузі. В зародковому стані перебували такі обробні галузі, як легка, машинобудівна і металообробна, хімічна тощо. Промисловість складалася переважно із дрібних, кустарного типу підприємств.

У 20—30-х роках ХХ ст. уряди країн-окупантів проводили політику зміцнення економічних позицій власної національної буржуазії в ключових галузях промисловості західноукраїнських земель. З цієї метою уряди, зокрема Польщі, запроваджували систему державних позик і капіталовкладень. Це дало змогу капіталу країн-окупантів майже повністю усунути українських підприємців від участі в промисловому виробництві та великій торгівлі.

Єдиним винятком для реалізації підприємницьких здібностей українського населення в міжвоєнний період стала сфера кооперації. Відновлення і розвиток українських кооперативів почалися згори, через створення крайового і місцевих комітетів кооперації та відбудови довоєнних центрів кооперативних об'єднань. За короткий термін у селах та містах були створені численні низові кооперативи, відновили свою діяльність такі об'єднання, як «Народна торгівля», Центросоюз, Маслосоюз, Центробанк тощо. Центральним кооперативним об'єднанням став «Ревізійний союз українських кооперативів» (РСУК). Значна частина продукції кооперативних підприємств вивозилася за кордон.

1 вересня 1939 р. нападом на Польщу Німеччина розпочала Другу світову війну. У середині вересня, відповідно до пакту Молотова-Рібентропа, Червона Армія зайняла Галичину. У червні 1940 р. Румунія віддала Радянському Союзу Бессарабську губернію і Північну Буковину.

Тема 8. Світова економіка в роки Другої світової війни

1. Воєнна економіка провідних країн світу
2. Економіка України в роки Другої світової війни та повоєнної відбудови (1939—1950 рр.)

Наприкінці 30-х років зростає політичне напруження в Європі. Агресивна політика Німеччини посилюється, а поведінка Англії та Франції, які до 1938 р. мали всі можливості ліквідувати уряд Гітлера і припинити агресію, характеризувалася «вблаговоленням» Німеччини, підтримкою її агресивних зазіхань. Радянський Союз не зумів домовитись з Англією та Францією щодо створення протинацистського блоку, і в серпні 1939 р. йде на підписання певних угод з Німеччиною. Так, 19 серпня 1939 р. було підписано торговельні угоди, які передбачали значні кредити у розмірі 200 млн марок. А 23 серпня в Москві підписано радянсько-німецький договір про ненапад. І якщо укладення подібного пакту з потенційним агресором можна було розглядати як законну спробу відвернення війни, то зовсім інакше слід було розцінювати таємні протоколи до пакту, де йшлося про розподіл територій та сфер впливу у Східній Європі. Ці домовленості, які Радянський Союз категорично заперечував протягом піввіку, дали йому можливість у 1939—1940 рр. розширити свої території мало не до меж Російської імперії 1913 р.

Німецька економіка заздалегідь була переведена на воєнні рейки. У роки виходу з економічної кризи (1929—1933 рр.) господарство Німеччини було повністю підпорядковане державному регулюванню, створено спеціальні органи його управління. На чолі було поставлено Генеральну раду господарства, вирішальне слово в якій належало «гарматному королеві» Круппу та «електротехнічному королеві» Сименсові. Генеральній раді підпорядковувалися «господарські групи», які очолювали головні галузі господарства (промисловість, торгівлю, кредит), а потім — «галузеві групи» (певні галузі промисловості).

Від самого початку нацистська держава почала регулювати ціни, що значною мірою руйнувало ринкові відносини. Адже встановлення низьких цін на товари народного споживання вело до практичного зникнення їх з полиць магазинів і відродження «чорного ринку», де вони продавалися за значно вищими цінами. У результаті було запроваджено карткову систему розподілу продуктів харчування та найнеобхідніших товарів.

Сільське господарство також перебувало під контролем держави, адже його продукція фіксувалася і повинна була здаватися за встановленими цінами. Великі господарства (гросбауерів та юнкерів) проголошувалися «спадковими дворами», тобто передавалися у спадок лише старшому синові, а інші сини мусили служити державі та завойовувати собі «життєвий простір».

Отже, все господарство Німеччини було переведене на жорстко централізовану систему. Установивши контроль над господарством, держава розпочинає підготовку до війни. У 1936 р. було прийнято чотирирічний план, основним завданням якого стало забезпечення економічної незалежності Німеччини від імпорту та прискорений розвиток тих галузей, що становлять базу воєнної промисловості. Головною метою стало виробництво в Німеччині всього, що необхідно для ведення війни, а оскільки багатьох ресурсів в Німеччині не було (нафти, каучуку тощо), то надзвичайна роль відводилася розробленню їх синтетичних замінників. Наступний чотирирічний план мав значно вужче завдання — розвиток воєнного виробництва та воєнно-промислового потенціалу.

Воєнне виробництво розвивалося за рахунок інших галузей, а підприємства, що вважалися неважливими для ведення війни, закривалися. У результаті воєнна продукція становила 80% всієї промислової продукції, а ті товари, що не вироблялися, постачалися з країн, що були окуповані. З цих же країн надходили й ресурси для воєнного виробництва (четверта частина кам'яного вугілля, половина металу, більша частина нафтопродуктів). Використовувала Німеччина й трудові ресурси окупованих країн: до кінця війни на її території працювало близько 10 млн. іноземних робітників, праця яких була, практично,

безоплатною.

Розвиткові промисловості в ці роки сприяли й певні джерела її фінансування: захоплення власності демократичних організацій, конфіскація власності неарійців, пограбування окупованих країн. До складу німецької армії включали спеціальні економічні підрозділи, завданням яких було збирання та відправка до Німеччини найрізноманітніших цінностей від харчів до мистецьких колекцій.

Не можна не згадати й про надзвичайно низький рівень заробітної плати, й про загальну трудову повинність, яка встановлювалася спочатку для молоді, а потім була поширена й на інші категорії населення. Надзвичайно важливу роль відігравала також примусова праця в'язнів концтаборів. Власне, в організації воєнного виробництва Німеччини переважали примусові, позаекономічні методи. Ця специфічна воєнна економіка почала руйнуватися лише тоді, коли внаслідок поразок на фронтах з-під контролю почали виходити окуповані країни та території.

До того слід зауважити, що втрати Німеччини у Другій світовій війні були надзвичайно великими і значно перевищували втрати у попередній. Економіка перебувала у жахливому стані. Зруйновані міста та села, залізничні та автошляхи, порти, електростанції тощо.

Матеріальні втрати доповнювалися загальним фінансовим виснаженням, адже воєнні дії поглинали щорічно 120—150 млрд. марок. Податковий тягар за роки війни зріс у 2,5 рази, але й це було неспроможне ліквідувати зростаючий бюджетний дефіцит. Для його покриття уряд широко використовував систему внутрішніх позичок та кредитів, що істотно збільшувало і так великий державний борг, який у 1945 р. майже вп'ятеро перевищував національний дохід 1938 р. Не менш важливим джерелом покриття бюджетного дефіциту стає і грошова емісія: за роки війни в обіг було випущено 39,2 млрд. марок, що обумовлює зростання інфляції, яка за роки війни досягла 600%.

Безперервні бойові дії, втрати у живій силі (за роки війни 7 млн. осіб загинуло, більше 2 млн. стали інвалідами) та техніці надзвичайно негативно позначилися на економіці Німеччини. Не вистачало робочих рук, хоча в країну активно завозилася робоча сила з окупованих країн.

Починаючи з 1943/44 господарського року в країні різко загострюється продовольче питання. Сільське господарство явно неспроможне забезпечити потреби фронту та тилу, не допомагають навіть прямі грабунки продовольства на окупованих територіях. З осені 1944 р. розпочинається загальна дезорганізація економіки, порушується стабільність роботи транспорту, все частіше промисловість не спроможна виконати державні замовлення.

Відповідно до міжнародних угод Німеччина після її поразки поділена на чотири зони окупації. У країні одночасно функціонували кілька економічних порядків — окупаційних владних структур та місцевого самоврядування. Надзвичайно велику роль відігравав «чорний» ринок та натуральні відносини.

Водночас економіка Англії та Франції не була готовою для ведення війни з таким потужним противником. Щоправда, тенденції державного регулювання економіки у міжвоєнний період у цих країнах також посилилися, але вони не мали, як у Німеччині, позаекономічного характеру. Так, в Англії ще перед війною створювалися змішані державно-капіталістичні компанії, тобто такі, що діяли під державним контролем і мали у своєму складі державний капітал (наприклад, виробництво та розподіл електроенергії, радіомовлення та ін.). Друга світова війна посилила тенденції державного регулювання. Держава стимулювала концентрацію промисловості, адже воєнні замовлення надавалися лише найбільшим фірмам. Щоб забезпечити виконання цих замовлень, держава брала у свої руки розподіл сировини, палива, енергії та забезпечувала насамперед ті фірми, які виконували воєнні замовлення. Більше того, держава ліквідувала дрібні фірми або підпорядковувала їх великим з допомогою залучення їх як помічників у виконанні воєнних замовлень.

Такі заходи забезпечили зосередження в руках держави значного потенціалу, що

дало змогу вести виснажливу і тривалу війну. Адже Англії довелося у роки війни відчуті і загрозу ворожого вторгнення, й численні повітряні та артилерійські бомбардування. Німецький флот блокував англійські морські комунікації, у результаті чого в роки війни Англія втратила значну частину торговельного та воєнно-морського флоту. І все-таки англійська промисловість зуміла значно збільшити випуск воєнної продукції, хоча й за рахунок скорочення виробництва в інших галузях.

Надзвичайно великими були воєнні видатки Англії, які становили 25 млрд. ф. ст. Намагаючись обмежити грошову емісію, англійський уряд залучає зовнішні активи, особливо в країнах Британської співдружності. Державний борг зростає майже втричі. До того ж війна спричиняє крах колоніальної імперії. У результаті національно-визвольного руху вже в ході війни, а також відразу після її завершення незалежними стають Індія, Цейлон, Бірма та ін.

Для Франції початок війни був дуже невдалим. Унаслідок так званої дивної війни Франція була досить швидко окупована німецькими військами і її економіка більше, ніж на чотири роки потрапила у підпорядкування інтересам фашистської Німеччини. Таким чином, втрати від війни для Франції, крім прямих руйнувань внаслідок воєнних дій та бомбардувань, доповнювалися втратами від окупації. Загалом Франція втратила 1,1 млн осіб вбитими. Зруйновано понад 50 тис. промислових підприємств, здебільшого в легкій промисловості, промислове виробництво скоротилося на 70%. Практично повністю зруйновано транспортну систему (більше як 80% локомотивів, велика кількість вагонів, а також залізничні колії, мости тощо). Сільськогосподарське виробництво скоротилося майже вдвічі. Франція втратила практично повністю торговельний та воєнно-морський флот.

Як і в Англії, на економіку Франції негативно вплинув початок розпаду колоніальної системи та втрата нею таких важливих колоній, як В'єтнам, Сирія, Ліван.

Для Сполучених Штатів Америки в роки Другої світової війни повторилася ситуація Першої. Тривалий час США зберігають нейтралітет (до грудня 1941 р.), однак в листопаді 1939 р. у закон про нейтралітет вводиться поправка, що дає змогу вивозити із США озброєння та стратегічні матеріали за готівку (золото). Це сприяє значному нагромадженню золотих резервів у країні (на кінець війни вони досягли майже $\frac{3}{4}$ світового золотого запасу). Театр воєнних дій розташований у Європі, саме її господарство руйнується. А США не відчували руйнівної дії війни, на їх території воєнних дій не велося. Відповідно до проведених досліджень, американське населення в роки війни одягалось та харчувалося значно краще, ніж у довоєнні роки, а кількість працюючих зросла з 54 млн. в 1940 р. до 64 млн. в 1945 р.

Внесок США у перемогу над Німеччиною був переважно матеріальним. 46 млрд дол. становили поставки за ленд-лізом, тобто передання учасникам війни проти Німеччини різних воєнних матеріалів. Це не було подарунком. Президент Трумен з цього приводу зазначав: «Гроші, витрачені на ленд-ліз врятували велику кількість американських життів. Кожен російський, англійський або австралійський солдат, що отримувал спорядження за ленд-лізом та йшов на бій, пропорційно скорочував воєнну небезпеку для нашої власної молоді».

Безпосередній вступ у війну Японії пов'язаний із бомбардуванням у грудні 1941 р. американської воєнної бази у Тихому океані (Пірл Харбор). Вступаючи у війну, Японія мала власні геополітичні інтереси, а саме: посилити воєнно-економічну присутність у Тихому та Індійському океані, на Далекому Сході, у країнах Південно-Східної Азії. У ході воєнних дій японці захопили значні території, зокрема Індонезію, Філіппіни, значну частину Китаю та ін., перетворивши їх на свої колонії.

Але успішні воєнні дії не привели до істотного поліпшення ситуації в економіці країни. Сировинні ресурси з загарбаних територій, на які так розраховували в Японії, надходили вкрай нерегулярно і зі значними запізненнями, їх собівартість була досить високою через великі транспортні витрати. Японський промисловий потенціал виявився неспроможним протистояти американському. Промисловість працювала неритмічно, з

величезним перенапруженням; постійно відчувалася нестача сировини, енергоносіїв. а також трудових ресурсів.

В умовах загальної мілітаризації промисловість функціонувала з перекосом, головним чином за рахунок воєнних галузей, питома вага яких у ВВП за роки війни зростає у кілька разів. Державний бюджет мав хронічний дефіцит (у 1944—1945 рр. видатки бюджету в 4 рази перевищували надходження до нього), який поповнювався грошовою емісією, що посилювало інфляцію та вело до бурхливого зростання цін. І хоча уряд вживає цілу низку надзвичайних заходів (військові податки, позички, контроль за цінами, кредитами, інвестиціями, зовнішньою торгівлею тощо), попередити катастрофічну ситуацію не вдалося.

Наслідки війни для Японії виявилися надзвичайно важкими. Країна програла Другу світову війну (капітуляцію підписано 2 вересня 1945 р.) і була окупована американськими військами, її економіка перебувала у стані руїни. Промислове виробництво досягло у 1945 р. лише 28,5% від рівня 1937—1938 рр.; легка промисловість зовсім перестала існувати. Наслідком війни було 2 млн. людських жертв, сотні тисяч людей загинуло та отримали радіаційне опромінювання в результаті атомних бомбардувань Хіросіми та Нагасакі; на $\frac{1}{4}$ знищено житло.

Але найбільш дошкульним ударом для Японії була втрата нею всіх захоплених територій, що позбавило країну колоніальних поставок сировини, палива, продовольства, від яких вона значною мірою залежала. Більшість підприємств простоювали, японські товари були повністю витіснені зі світового ринку.

У країні посилювалася інфляція, адже грошову емісію було вже важко зупинити: кількість паперових грошей в обігу за 1945—1947 рр. збільшилася у 4 рази, а реальна заробітна плата становила лише 13% довоєнного рівня. Надзвичайно зростає кількість безробітних (до 10 млн. осіб) за рахунок демобілізованих солдатів та офіцерів, працівників воєнних підприємств, що закривалися, а також японців, депортованих з колишніх колоній та окупованих територій.

Перші кроки відбудови народного господарства були надзвичайно повільними. Навіть у 1948 р., коли більшість західних країн вже майже впритул наблизилися до довоєнного рівня, випуск промислової продукції в Японії досяг лише 52% порівняно з 1938 р. Така повільна відбудова пояснюється багатьма причинами, але найважливішою була та, що Японія не отримала, як західні країни, допомоги від США у 40-і роки, а змушена була шукати кошти на відбудову сама. Щоправда, Японія одержала 2,2 млрд дол. гуманітарної допомоги, але вона була спрямована на допомогу жертвам атомних бомбардувань. Країна змушена була пристосовуватися до нових світових реалій.

2. Економіка України в роки Другої світової війни та повоєнної відбудови (1939—1950 рр.)

Для України та українців війна також розпочалася у вересні 1939 р. Завдяки домовленостям, зафіксованим у таємних протоколах до пакту Молотова—Рібентропа, Червона Армія 17 вересня 1939 р. переходить кордон з Польщею і вступає на землі Західної України, а 22 вересня займає Львів. Так західноукраїнські землі були включені до складу УРСР, а в 1940 р. були приєднані землі Буковини і Бессарабії. Одним з найсерйозніших випробувань для

населення цих земель було запровадження нових радянських порядків на їх територіях. Слід зазначити, що спочатку процес радянізації відбувався за підтримки місцевого українського населення, що настраждалося від польської та румунської колонізації. Місцеві комуністи, комсомольці, прибічники радянської влади створювали робітничі загони, селянську міліцію, запроваджували «революційний порядок».

Але подальші події підірвали у місцевого населення віру в дії радянської влади. Адже відразу ж на приєднаних територіях розпочалися перетворення, які провадилися в СРСР у 1920—1930-х роках: націоналізація землі та великих підприємств, розкуркулення, колективізація. Вони супроводжувалися масовими репресіями та депортаціями.

Проте слід зазначити, що в цей самий період у регіоні відбуваються й позитивні

зрушення. Так, значні кошти були асигновані на реконструкцію існуючих та будівництво нових підприємств, їх забезпечували верстатами, обладнанням, які постачалися зі східних районів. Велика увага приділялася підприємствам харчової, легкої та місцевої промисловості. Уперше в історії регіону фактично було ліквідовано безробіття, від якого завжди страждала Західна Україна, адже завдяки будівництву та реконструкції фабрик та заводів створювалися нові робочі місця. Крім того, частину вільних робочих рук приймали східні регіони України (лише з вересня 1939 по червень 1941 р. на підприємства Донбасу виїхало близько 17 тис. робітників).

На селі створені радянською владою «селянські комітети» розпочали розподіл поміщицьких земель, реманенту, худоби, посівного матеріалу. Проте отримавши землю (понад 1 млн. га), селяни відчували певний страх перед колективізацією. І не безпідставно: адже вже в 1940 р. створюються перші колгоспи, а до середини 1941 р. було колективізовано до 13% селянських господарств.

Отже, приєднання західної частини українських земель до Великої України в межах Радянського Союзу було здійснене в умовах протистояння двох тоталітарних систем і насильницькими методами.

Що стосується загального стану економіки УРСР в 1939—1941 рр., то можна сказати, що зростаюча мілітаризація економіки країни відбилася і на потенціалі республіки. Збільшуються обсяги виробництва в галузях важкої індустрії, зростає її частка в загальному промисловому виробництві (в 1940 р. вона становила 62%). Україна залишалася головною вугільною та металургійною базою СРСР: у 1940 р. тут видобувалося 50,5% вугілля, 67,6% залізної руди-вироблено 48,8% сталі, 64,7% чавуну.

Україна залишалася одним з основних районів СРСР з виробництва зернових та технічних культур, даючи третину союзного виробництва зерна, 60% цукрових буряків.

Початок війни в Європі надзвичайно актуалізував питання щодо збройних сил: зростають асигнування на воєнні потреби, чисельність Червоної Армії, яка збільшилася майже втричі. Поступово підвищувалася технічна оснащеність армії. До середини 1941 р. у західних воєнних округах було зосереджено більше половини всіх сил Червоної Армії, які були здатні відбити будь-який напад (за умов належної організації та підготовки), але цього не сталося.

Усі величезні зусилля народу, спрямовані на форсоване нарощування воєнно-промислового потенціалу, виявилися недостатніми через фізичний та моральний терор, що встановився в країні в 30-ті роки. Затягувалося виробництво нових зразків воєнної техніки. У результаті репресій було знищено більшу частину керівного складу армії. У керівництві збройних сил практично не залишилося людей, які б могли переконати в необхідності застосування передових воєнних ідей, настояти на технічному переозброєнні Червоної Армії. Результати цього стали трагічними для всієї країни.

22 червня 1941 р., незважаючи на існуючий договір про ненапад, потужні сили німецької армії та її союзників, нанесли нищівного удару по західних кордонах та прикордонних регіонах СРСР. Україна потрапила під перші ж з них. Взагалі Україні відводилась надзвичайно важлива роль у планах гітлерівського командування. Воно розраховувало, захопивши промисловість України та її родючі землі, значно посилити свій воєнно-економічний потенціал, спрямований на реалізацію планів «блискавичної» війни проти Радянського Союзу. Крім того, Україна мала забезпечити життєвий простір для німецьких колоністів на сході.

З перших днів війни Україна стала ареною найжорстокіших боїв. Уже до листопада 1941 р. ворогом були окуповані території, де до війни проживало 40% населення країни, вироблялось 68% чавуну, 58% сталі, 60% алюмінію, видобувалося 63% вугілля, отримували 84% цукру, 38% зерна, налічувалося 38% великої рогатої худоби і 60% поголів'я свиней. Тут було розташовано 41% всіх залізничних колій СРСР.

Отже, перші півроку війни були найтяжчими для радянської економіки. Промислове виробництво скоротилося більше ніж удвічі, прокат чорних металів — утричі, кольорових — у 430 разів, виробництво шарикопідшипників — у 21 раз тощо.

Різко скоротилося виробництво літаків, танків, боєприпасів, адже виробничі потужності перекидалися на схід. У цих умовах достатньо оперативної та енергійної проявила себе надцентралізована радянська директивна система управління. Жорстка централізація, притаманна радянській економіці, відіграла вирішальну роль у забезпеченні економічної переваги в роки війни. Так, вже через тиждень було прийнято «мобілізаційний народногосподарський план» на III квартал, а 16 серпня 1941 р. — «воєнно-господарський план» на IV квартал 1941 р. та на 1942 р., які забезпечили ефективне переведення економіки на воєнні рейки та переміщення промисловості у східні райони СРСР. Формування в цих районах воєнного виробництва.

З перших днів війни було переорієнтовано на потреби оборони й господарство України. Швидкими темпами переводились на задоволення потреб фронту виробничі потужності та наявні ресурси, промислові підприємства почали масовий випуск оборонної продукції. З початком масової мобілізації різко загострилася потреба в робочих руках і на місце мобілізованих чоловіків ставали жінки, підлітки, пенсіонери.

У надзвичайно складній ситуації опинилося сільське господарство України. У дуже короткий термін території Західної та Правобережної України були окуповані німецькими військами, а отже, зібрати врожай та провести евакуацію тут просто не встигли. Але в Лівобережних областях врожай почали збирати форсованими темпами. Там, де це було можливо, зерно збирали та відправляли на заготівельні пункти, а де такої можливості не було, його просто спалювали: знищенню підлягала й худоба, і сільськогосподарський реманент.

Промислові об'єкти та обладнання, які не змогли евакуювати, також знищувалися, щоб не допустити використання ворогом потужного промислового потенціалу України. Це була логіка тотальної війни, спрямованої на тотальне знищення, за якою висаджено в повітря Дніпрогес та практично всі домни, більшість шахт Донбасу, мости через Дніпро та залізничні колії. Проте через надзвичайно швидкі темпи ворожого наступу, до їх рук потрапило чимало запасів сировини, продовольства та пального.

Своєчасна та загалом успішна евакуація промислових підприємств з України продовжувалася з липня по жовтень 1941 р. Операція з переміщення та пуску цілих заводів була надзвичайно складною, а введення до ладу заводів у східних районах СРСР здійснювалося у надзвичайно важких умовах: евакуйовані робітники працювали по 13—14 год. на добу, змушені до того ж жити у легких бараках і навіть наметах і миритися з поганим постачанням. Загалом залучивши чверть рухомого складу залізниць, керівництво країни зуміло за п'ять місяців (липень-грудень) перебазувати в інші райони 1530 великих підприємств, у тому числі 550 підприємств з України.

У надзвичайно складних умовах суворої зими 1941/42 року, досить часто під відкритим небом, евакуйовані підприємства починали давати воєнну продукцію. Так, через 15—20 днів дали першу продукцію київські заводи «Арсенал», «Трансигнал», верстатобудівний ім. М. Горького, Краматорський завод важкого машинобудування тощо. Більшість же евакуйованих підприємств почали виробляти продукцію вже навесні 1942 р., а всередині того самого року воєнна перебудова народного господарства завершилася. На сході країни, нечуваними темпами була створена абсолютно нова і високоефективна воєнна економіка. В цілому, незважаючи на значну різницю в економічних потенціалах СРСР та Німеччини до початку війни, радянська економіка цього періоду виявилася більш ефективною; за роки війни в СРСР було випущено вдвічі більше воєнної техніки та озброєнь. Кожна тонна металу, цементу, вугілля, кожний кіловат електроенергії, кожна одиниця обладнання використовувалися в СРСР краще, ніж у Німеччині. Так, у розрахунку на тисячу тонн виплавленої сталі радянська промисловість випускала у п'ять разів більше танків та зброї, ніж німецька.

Вагомим був внесок українських трудівників у перемогу. Підприємства, евакуйовані з України, виробляли значно більше продукції, ніж на старих місцях. Завод ім. Комінтерну в 1942 р. виробляв удвічі більше танків, ніж на початку війни; Київський завод «Ленінська кузня» за перші три місяці роботи на новому місці збільшив випуск

продукції більше, ніж утрічі. Відзначилися також Одеський та Київський верстатобудівні заводи.

Значним був внесок і українського селянства: евакуйовані з Київщини у Заволзькі степи, селяни почали вирощувати тут цукрові буряки, і тут, і в інших місцях брали активну участь у забезпеченні фронту сільськогосподарською продукцією.

Свій вагомий внесок у досягнення перемоги зробили й вчені України. Академія наук УРСР, евакуйована в Уфу, зосередила свою увагу на проблемах розвитку літакобудування, моторобудування, танкобудування. Колектив Інституту електрозварювання, очолюваний академіком Є. О. Патоном, протягом короткого часу провів велику роботу з налагодження автоматичного дугового зварювання корпусів танків Т-34 під флюсом, що дало можливість майже в п'ять разів підвищити продуктивність праці та значно зменшити витрати електроенергії. Група вчених на чолі з академіком М. Доброхотовим розробила нові методи виплавки броньованих сталей, інші наукові установи розробляли нові типи озброєнь. Величезним був внесок і українських лікарів. Так, колектив Інституту клінічної фізіології, очолюваний академіком О. Богомольцем, розробив ефективні методи лікування ряду інфекційних, травматичних, шлункових та інших захворювань.

Великим внеском у майбутню перемогу була й праця в'язнів ГУЛАГу, де перебувала величезна кількість людей, проголошених «ворогами народу». Загальна чисельність в'язнів на початку війни становила 2,3 млн. осіб, а за 1941—1944 рр. в ГУЛАГ прибуло ще 2,55 млн. осіб, серед яких чи не найчисельнішою групою були українці. Праця в'язнів застосовувалася в промисловості, на будівництві, у шахтах, на лісозаготівлях. У 1941—1944 рр. у системі НКВС було видобуто 315 т золота, 6,5 тис. т нікелю, 8,9 млн. т вугілля тощо. Значна кількість учених, інженерів, конструкторів працювали в так званих «шарашках», забезпечуючи високу якість та надійність радянської бойової техніки.

Протягом року вся територія України була окупована німцями. Окупаційний режим, що дістав назву «нового порядку», був спрямований на пограбування завойованих територій шляхом максимального «очищення» їх від корінного населення та перетворення решти в напіврабів. Так, рейхскомісар більшої частини України свої завдання щодо неї характеризував так: «Наше завдання полягає у висмоктуванні з України всіх товарів, які лише можна захопити, без огляду на почуття і власність українців...» Для виконання поставлених завдань в Україну було відряджено велику кількість чиновників, які б забезпечували достатньо повний контроль над господарством України.

З метою ефективнішої експлуатації аграрного сектора України, вирішено було зберегти його колгоспну організацію, хоч і під іншою назвою, що й забезпечувало реалізацію поставлених завдань. У роки окупації до 85% надходжень продуктів у Німеччину надходило з України. Не обмежуючись вивезенням сільськогосподарської продукції, окупанти грабували колгоспи та радгоспи, машинно-тракторні станції, демонтуючи та відправляючи в Німеччину техніку, верстати, обладнання. Все це супроводжувалося жорстокими каральними акціями, що призвело до повного знищення більше як 250 сіл.

Надзвичайна жорстокість нацистської влади виявилась такої. у ставленні до міського населення та інтелігенції. Було різко обмежено надходження продуктів харчування в міста, унаслідок чого голод став тут звичним явищем. Голод, репресії, масове знищення населення різко скоротили його чисельність у містах України. Так, Київ втратив більше 60% мешканців, населення Харкова, яке на початку німецької окупації становило 700 тис. осіб, зменшилося до 230 тис.

Частину промислових об'єктів, які на початку війни не вдалося евакуювати або знищити, окупанти оголосили власністю Німеччини і підпорядкували імперським підприємцям, намагаючись використати їх для ремонту воєнної техніки та виготовлення боєприпасів. Але розрахунок на використання потужного промислового потенціалу України виявився безпідставним і не дав вагомого результату через відкритий або прихований опір місцевого населення. Масовий рух опору окупантам не лише сприяв

ослабленню ворога, а отже, прискорював кінець гітлерівської окупації, а й активно перешкоджав здійсненню широкомасштабної програми економічної експлуатації українського народногосподарського потенціалу.

1943-й рік став роком великого перелому у всьому ході війни. Уже наприкінці літа 1943 р. радянські війська вступили на землю України. Відступаючи під тиском Червоної Армії, гітлерівці вдалися до тактики «спаленої землі». У наказі до військ Гітлер наголошував: «Не можна допустити, щоб при відступі з України ми залишили після себе хоч одну людину, хоч одну голову худоби чи мірку зерна... Ворогові повинна дістатися цілковито спалена і винищена земля». Унаслідок такої політики надзвичайно постраждало Лівобережжя, звідки вздовж 300-кілометрової смуги над Дніпром було вивезено величезну кількість населення; значні частини міст Полтава, Дніпропетровськ, Кременчук спалено: Правобережжя, хоч і не зазнало широкомасштабних руйнувань, однак також не змогло уникнути масової евакуації на Захід. Відступаючи, німці знищували практично всі мости через річки, які збереглися, залізничні станції та колії, порти тощо. Край лежав у руїнах.

Одразу ж після визволення від окупації розпочинається і відбудова народного господарства України. Ще в серпні 1943 р. було прийнято постанову «Про невідкладні заходи щодо відбудови народного господарства в районах, звільнених від німецької окупації».

Надзвичайно велика роль народногосподарського комплексу України як прифронтової матеріально-технічної бази діючої армії у забезпеченні нагальних воєнних потреб обумовила ту величезну увагу, яку приділяли його відбудові ще в роки війни. Величезні ж кошти вкладалися у відбудову шахт Донбасу та відродження гірничо-металургійної бази Подніпров'я. У результаті цього наприкінці війни у Донбасі було відновлено 54% шахтного фонду, а видобуток вугілля досяг 43,3% довоєнного. Уже в 1944 році почали давати продукцію найбільші металургійні підприємства України. Однак, слід зауважити, що справа дещо ускладнювалася адже реєвакуація майна підприємств, вивезених на початку війни на схід, була визнана (і цілком слушно) недоцільною і на Україну поверталися лише колективи цих підприємств. Але в результаті самовідданої, праці українського народу до кінця війни в Україні вдалося відновити до 30% довоєнних виробничих потужностей. Дещо повільніше відроджувалося сільське господарство, заклади науки, культури, житловий фонд.

Розглядаючи надзвичайно складні умови відбудови народного господарства України, не можна не зупинитися на тих колосальних втратах, яких зазнала республіка в роки війни. Було зруйновано 714 міст, селищ міського типу, понад 28 тис сіл, причому 250 з них були повністю спалені, а жителі страчені. За підрахунками спеціалістів демографічні втрати України протягом січня 1941 - липня 1946 рр. становили більше як 9 млн. осіб.

Катастрофічне знизилось промислове виробництво республіки. У 1945 р. у республіці було видобуто лише 36% вугілля, вироблено до 20% електроенергії, 17% чавуну (порівняно з рівнем 1940 р.). Величезна кількість товарів народного споживання, необхідних для задоволення елементарніших потреб (посуд, відра, голки, шкарпетки, сирники, мило тощо) не виготовлялись практично зовсім.

Надзвичайно тяжким наслідком війни стало різке скорочення чисельності трудових ресурсів, унаслідок чого активно використовувалася праця жінок та підлітків.

Однією з найголовніших передумов переходу до мирного будівництва була демобілізація армії, яка в умовах загострення міжнародної обстановки набула затяжного характеру. За три повоєнні роки в Україну повернулися 2,2 млн солдатів і офіцерів. Почалося й повернення колишніх полонених радянських воїнів та громадян, вивезених на роботу до Німеччини. На кінець 1945 р. після відповідних перевірок, часто невиправданих та принизливих, в Україну повернулося близько 800 тис. осіб, але багатьох військовополонених та вивезених на каторжні роботи було звинувачено-у співробітництві з окупантами, і з фашистської каторги вони потрапили до сталінських таборів.

В умовах переходу від війни до мирного будівництва постали питання про шляхи подальшого розвитку економіки країни, про її структуру та систему управління. Йшлося не лише про конверсію воєнного виробництва, а й про доцільність збереження моделі економіки, що склалася. Роки війни виявили сильні риси існуючої моделі, зокрема дуже високі мобілізаційні можливості, здатність у короткий термін налагодити масове виробництво висококласного озброєння та забезпечити необхідними ресурсами армію, воєнно-промисловий комплекс (ВПК) за рахунок перенапруження інших секторів економіки. Але війна також із усією силою підкреслила основні недоліки радянської економіки: високу питому вагу ручної праці, низьку продуктивність праці та якість невоєнної продукції. Те, що було допустимим у передвоєнні роки і в умовах війни, у повоєнний час вимагало кардинального вирішення.

Насамперед йшлося про те, чи слід повертати <я до довоєнної моделі економіки з гіпертрофованими воєнними галузями, жорсткою централізацією, безумовною плановістю у визначенні діяльності кожного підприємства, повною відсутністю будь-яких елементів ринку, жорстким контролем за роботою адміністрації.

Після війни серед господарських керівників, економістів виникає прагнення до реорганізації системи управління економікою, до пом'якшення тих її сторін, які стримували ініціативу та самостійність підприємств, і, зокрема, до послаблення пут надцентралізації. Проте ці прагнення здійснити перетворення у сфері управління економікою залишилися нездійсненими. З кінця 40-х років було взято курс на посилення адміністративно-командних методів керівництва, на подальший розвиток існуючої моделі економіки, а керівники держплану були піддані репресіям, у тому числі й голова Держплану М. О. Вознесенський.

Попередня модель управління економікою здійснювалася навіть з більшою жорсткістю, ніж це відбувалося у довоєнні роки. За сталінським планом остаточно оформлювалося суспільство, в якому * ліквідовано ринкові відносини, а людина повністю підпорядковувалася політико-адміністративній владі. Ця цілісна модель охоплювала як промисловість, так і сільське господарство. У цих умовах уряд знову (як і в довоєнні роки) переходить до розширення застосування примусової праці. Обсяг виконаних ГУЛАГом (тобто системою таборів, де працювали ув'язнені) робіт виріс у повоєнні роки у кілька разів. І хоча їх праця мала неекономічний характер і система концентраційних таборів як резерв робочої сили не виправдовувала себе, але ця система була важливим важелем, невід'ємною частиною того політичного режиму, який панував у СРСР.

У цих умовах відбудова промисловості була найважливішим завданням. На відродження промисловості України було спрямовано величезні матеріальні та трудові ресурси, сюди направляли механізми, обладнання, верстати, технологічні лінії, які СРСР отримував як репарації з Німеччини, в основному у вугільну промисловість, машинобудування, електроенергетику. Були частково залучені й ресурси східних районів СРСР. Водночас реалізація довоєнної моделі розвитку народного господарства означала форсування розвитку важкої промисловості за рахунок виробництва товарів народного споживання, сільського господарства та добробуту народу, які асигнувались за так званним залишковим принципом. У 1946—1950 рр. на розвиток важкої промисловості було спрямовано 88% капіталовкладень.

Більшість виділених коштів спрямовувалася на відбудову Донбасу, що дало змогу у 1950 р. довести видобуток вугілля до 93% довоєнного рівня. ‘

Серед пріоритетних галузей народного господарства була електроенергетика, їй першочергово виділялися кошти, трудові та матеріальні ресурси, транспорт, і на кінець п'ятирічки в Україні вироблялося більше електроенергії, ніж до війни.

Досить успішно відбувалося і відродження металургійної промисловості. За виплавою чавуну та сталі наприкінці п'ятирічки Україна вийшла на рівень 93—95% довоєнного виробництва, випередивши Великобританію, ФРН, Францію щодо виробництва цих товарів на душу населення.

Машинобудування в Україні відбудовувалося також досить швидкими темпами, до

1949 р. тут працювало більше машинобудівних заводів, ніж до війни, що обумовлювалось надходженням обладнання демонтованих німецьких заводів та передислокацією деяких заводів зі Сходу СРСР. Наприкінці відбудовного періоду машинобудівна галузь випустила продукції у півтора рази більше, ніж до війни. Проте відбудова промисловості на основі застарілих технологій та старої технічної бази обумовила низьку якість продукції, її високу собівартість та негативно вплинула на рівень техніко-економічних показників промисловості загалом.

Значно повільнішими темпами відбудовувалося сільське господарство. Ситуація ще більше погіршувалася тим, що початок відбудови збігся з надзвичайно важким явищем — голодом 1946—1947 рр. Сильна посуха впала на основні зернові райони СРСР, але в Україні становище було набагато гіршим, ніж в інших регіонах. Трагедія 1932—1933 рр. повторювалася в 1946—1947 рр. Незважаючи на посуху 1946 р. та величезні втрати врожаю зернових, зерно силою відбиралося в господарствах, ігноруючи поширення голоду в Україні, щедро відправлялося за межі країни. Численні джерела підтверджують, що воно відвантажувалося до Польщі, Чехословаччини, Болгарії і навіть Франції.

Негативно на розвитку сільського господарства та його відбудові позначилося й те, що капітальні вкладення в нього були вкрай недостатніми. Разом із вкладеннями колгоспів вони становили лише 15% від загальних. До того ж саме в сільському господарстві особливо болюче відбивалося утвердження старих порядків, небажання йти на будь-які реформи, що могли б послабити жорсткий контроль з боку держави. Загалом же воно утримувалося не на особистій заінтересованості селянина-колгоспника у результатах праці, а на позаекономічному примусі.

21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла таємний указ «Про виселення з України осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя», за яким велику кількість осіб (12 тис.) було депортовано до Сибіру та в інші віддалені райони СРСР. Майже 20 тис. колгоспників отримали «попередження», багатьох з них примусили підписати письмові зобов'язання виробляти встановлений «мінімум». Таким чином, пряме насильство, репресії, примус були головними методами відбудови сільського господарства.

У новоприєднаних західних регіонах України відбуваються перетворення, які мали уніфікувати життя західноукраїнського регіону з іншими.

У 1945 р. приймаються постанови щодо відбудови народного господарства західноукраїнських областей. У цих документах визначався курс на реконструкцію та розвиток традиційних для регіону галузей промисловості (нафтовидобувної, газової та ін.) і на створення нових (машинобудування, приладобудування, металообробка тощо). Сюди спрямовувалися не лише матеріальні ресурси, а й значна кількість робітників та інженерно-технічних працівників. Темпи промислового розвитку тут були значно вищими, ніж у східних областях. Зростає питома вага регіону у промисловому виробництві республіки (з 4,7% у 1940 р. до 12,6% у 1948 р.). Але форсована індустріалізація тут, як і в довоєнні роки в Східній Україні, супроводжується повільним розвитком харчової, легкої та інших галузей промисловості, тих, які забезпечували безпосередні потреби населення.

Паралельно розгортається колективізація, яка проводилася тими самими методами, як і в Наддніпрянській Україні. У 1950 р. примусовими методами було об'єднано в колгоспи 93% селянських господарств. Сюди спрямовувалися люди зі східних регіонів, здатні забезпечити курс на колективізацію (до кінця четвертої п'ятирічки — 15 тис. осіб, які вважалися фахівцями в сільському господарстві). Політичний контроль забезпечували політвідділи МТС.

Процес колективізації супроводжувався численними порушеннями законності (побиття громадян, вилучення у них майна, незаконні арешти, загроза зброєю тощо). Ситуація ускладнювалася тим, що процесу колективізації протидіяли УПА та підпілля ОУН, а це, у свою чергу, стимулювало каральну активність радянської влади, зокрема масове виселення куркулів (заможних селян) та їх сімей.

Фінансування соціальних потреб населення здійснювалося за так званим залишковим методом. За цих умов швидке піднесення добробуту здійснити було неможливо. І все ж мирні умови сприяли тому, що населення, хоча й повільно, налагоджувало своє життя та побут. У грудні 1947 р. скасовано карткову систему і проведено грошову реформу, унаслідок якої значна частина населення втратила свої заощадження. Особливо боляче реформа вдарила по селянству та сільській інтелігенції. В умовах відсутності установ Ощадбанку в сільській місцевості вони зберігали заощадження вдома, у вигляді готівки, а готівка обмінювалася в розрахунку 1:10. І на цей раз селянство опинилося в нерівних умовах порівняно з іншими категоріями населення. Скасування в 1947 р. карткової системи розподілу продуктів призвело до значного зростання цін на них, нові ціни більше, ніж утричі перевищували довоєнний рівень, тоді як заробітна плата збільшилася лише наполовину. Щоправда, у наступні роки на окремі товари ціни дещо знижувалися, але подібні зниження цін були можливими лише за умов свідомого погіршення життєвого рівня селянства, яке становило у той час 2/3 населення країни.

Украї повільно розгорталося житлове будівництво. І хоча воно здійснювалося як за рахунок місцевих органів влади, так і за рахунок коштів підприємств, нове будівництво не послаблювало житлової кризи. Вона поглиблювалася також соціальною нерівністю у розподілі житла. Проте, слід зазначити, що все житло передавалося населенню безкоштовно, а його оплата була дуже низькою.

Загалом же великі вкладення у важку індустрію, на виробництво озброєння, не давали змоги істотно поліпшити життя людей, рівень матеріального добробуту залишався дуже низьким.

Таким чином, до початку 50-х років, використовуючи внутрішні ресурси, працею радянських людей, були практично ліквідовані наслідки, що залишила війна. Слід зафіксувати й певні зрушення у розвитку національної економіки, проте, на жаль, найвищими темпами зростає воєнно-промисловий комплекс, якому було віддано пріоритети у розвитку економіки як СРСР, так і України.

Тема 9. Світове господарство після Другої світової війни

1. Економічний розвиток провідних країн світу після Другої світової війни
2. Господарський розвиток України в 50—80-ті роки

Друга світова війна стала найбільшою економічною катастрофою ХХ сторіччя. У неї було втягнуто понад 60 держав і більше ніж 4/5 населення планети. Людські жертви перевищили 50 млн. осіб; було знищено національне багатство на 316 млрд. дол. Майже всі країни-учасниці вийшли з війни економічно виснаженими. Руйнування зачепили не лише Європу, а й Північну Африку, Далекий Схід та Південно-Східну Азію. Дуже постраждав світовий транспорт: зруйновано мости, залізничні колії, численні порти. Не вистачало й рухомого складу залізниць, істотно скоротився торговельний флот.

Численні жертви, моральне та фізичне виснаження населення, зруйнована інфраструктура створювали надзвичайні перешкоди в справі відбудови світового господарства, і передусім Європи, жертви якої були найбільшими. До того ж надзвичайний занепад сільського господарства, обумовлений нестачею знарядь праці, скороченням поголів'я худоби, нестачею добрив, знищенням великої кількості господарств під час воєнних дій, ще більше загострював ситуацію. Відродженню промисловості перешкоджала також відсутність сировини, напівфабрикатів, зруйновані транспортні зв'язки. Обладнання більшості підприємств за роки війни застаріло, деякі заводи були зруйновані або демонтовані. Промислове виробництво скоротилося більше ніж на третину порівняно із довоєнним рівнем.

За роки війни значно знизився життєвий рівень, що призвело до високої смертності населення. Безумовно, завершення війни принесло певні позитивні зміни, проте через падіння рівня продуктивності праці та інших негативних явищ (недовантаження обладнання, неефективне використання земельних ресурсів тощо) бідність залишалася надзвичайно поширеним явищем у повоєнному світі.

Надзвичайно негативним чинником став підрив національних валют. Країни, які воювали, фінансували свої видатки за рахунок збільшення кількості паперових грошей та емісії державних позик. Відразу після війни ситуація ще більше погіршилася, адже в країнах, які звільнилися від окупації, фінансували відбудову власного господарства також за рахунок випуску нових грошей та додаткових позик. Все це призводило до зростання інфляційних явищ. У переможених країнах ситуація була ще гіршою. Для покриття видатків окупації та втрат, завданих війною, вони застосовували ще більшу емісію, хоч нестача матеріальних благ тут була ще більш відчутною. Лише США, уміло використовуючи кон'юнктуру, що склалася у роки війни, подвоїли обсяг промислового виробництва, а чистий прибуток корпорації навіть потроїли.

Певна зміна у співвідношенні сил на світовій арені була обумовлена зростанням національно-визвольного руху, формуванням соціалістичної системи господарства та розпадом колоніальної системи — багатовікового та невичерпного джерела європейської могутності.

Деякі економічні завдання повоєнного періоду виявили нові форми та методи їх реалізації. Серед них доцільно проаналізувати, наприклад, план Маршалла.

У червні 1947 р. держсекретар США генерал Дж. Маршалл, виступаючи у Гарварді, запропонував план допомоги європейським державам, до якого входили заходи щодо подолання розрухи, стабілізації фінансів, зниження напруженості у політичній сфері. У квітні 1948 р. Конгрес прийняв закон про допомогу іноземним державам, що й стало початком виконання плану Маршалла.

Надзвичайно важливим було те, що ані західноєвропейським, ані американським інтересам не відповідала роль США як постачальника сировини та товарів першої необхідності на добродійних засадах. Тому на перший план виходить програма співробітництва, яка повинна була базуватися на таких критеріях: більша самоокупність економічного відродження Європи, підвищення віддачі від американської допомоги та

відповідність до чергового оновлення технологічної бази, яке розпочалося наприкінці 40-х років у США.

За чотири роки реалізації плану Маршалла (1948—1951 рр.) 16 європейських країн отримали від США допомогу у розмірі 17 млрд. дол. Понад 2/3 цієї суми одержали ФРН, Великобританія, Франція та Італія. Досить цікавою була структура поставок: 70% становили продовольство, паливо та добрива. Надзвичайно важливим аспектом втілення плану стали джерела фінансування. Так, поставки предметів життєвої необхідності (продукти харчування, паливо, одяг) являли собою дотації, а не позички. А місцева валюта, отримана від продажу продукції, що ввозилася, використовувалася урядом європейських країн для скорочення дефіциту бюджету, а отже, і темпів інфляції. Що ж до поставок промислового обладнання, то вони фінансувалися за рахунок позичок міжнародного банку, тоді як поставки сировини, сільськогосподарських машин, промислових товарів, запасних частин тощо — під гарантії американського уряду через спеціально створене об'єднання експортно-імпортного банку США.

Водночас умови отримання допомоги за планом Маршалла були досить жорсткими: відмова від націоналізації промисловості, свобода підприємництва, зниження митних тарифів. Пізніше до них додали обмеження у торгівлі із соцтабором та надання територій для розміщення американських воєнних баз.

Радянському Союзові також запропонували взяти участь у плані Маршалла. Цілком ймовірно, що за умови участі СРСР у цьому плані, вплив США в Європі посилювався б меншою мірою, а відбудова народного господарства в країні відбулася б більш успішно та менш болюче. Але керівництво СРСР (як на це і розраховували американські політики) не лише саме відмовилося від допомоги, а й заборонило брати в ньому участь східноєвропейським країнам.

План Маршалла на сьогодні є однією з найбільш успішних економічних програм в історії, адже завдяки його реалізації було досягнуто всіх його явних та таємних цілей:

- економіка країн Західної Європи була відбудована;
- європейські країни зуміли погасити зовнішню заборгованість;
- вплив комуністів та СРСР (який дуже зріс у роки війни) було послаблено;
- США отримали надзвичайно великий ринок збуту;
- було відбудовано і зміцнено європейський середній клас, існування якого є гарантом збереження політичної стабільності та стійкого розвитку.

Повоєнна економіка світу характеризувалася також цілим спектром економічних програм відродження, реалізація яких уже до початку 50-х років дала змогу наполовину збільшити випуск продукції у базових галузях, а з окремих видів продукції навіть і більше (так, випуск калійних добрив збільшився на 65%, сталі — на 70, цементу — на 75, транспортних засобів — на 150, а нафтопродуктів навіть на 200%). Прогресивні зміни зачепили й експорт, який зріс майже наполовину, причому тут переважали перспективні технології.

У перші повоєнні десятиріччя одним з провідних чинників економічного піднесення став перший етап третьої науково-технічної революції, пов'язаний із розвитком хімії та нафтохімії (синтетичні волокна та пластмаси), реактивною авіацією, атомною енергетикою, телебаченням, виробництвом транзисторів та електронно-обчислювальної техніки. У виробничих процесах стверджуються «жорсткі варіанти» автоматизації, напівавтоматичні технології, інтенсивне розширення НДДКР (наукових досліджень та дослідно-конструкторських робіт).

Меті повоєнного відродження служила широка система заходів, що визначали зміст національних економічних програм. У ряді країн проведено націоналізацію промисловості, банків, фінансових установ, транспорту, запроваджено адміністративний, а з середини 50-х років економічний контроль над цінами та заробітною платою. Широко застосовувалися різноманітні методи державного регулювання, яке досягло до 60-х років найбільшого поширення, державне підприємництво, пряме та непряме регулювання,

програмування.

Нарешті, у провідних зарубіжних країнах досягнення НТР, успіхи господарського розвитку посилили процеси концентрації та централізації виробництва, а також зросла роль акціонерної форми капіталу та монополій як провідної господарської форми. Ці тенденції переросли можливості окремих країн та обумовили інтернаціоналізацію виробництва на приватногосподарському та державному рівнях: зросла кількість міжнародних монополій, утворилися інтеграційні об'єднання.

Так, створене у 1957 р. Європейське економічне співтовариство (ЄЕС, «Спільний ринок») являє собою зразок механізму міждержавного регулювання соціально-економічних процесів. Вільний рух товарів та поступове зняття митних бар'єрів стало першим досягненням ЄЕС. Початок цьому процесові було покладено 1 січня 1958 р., шляхом зниження на 10% митних тарифів у взаємній торгівлі шести країн ЄЕС (ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург). Остаточне скасування тарифів відбулося 1 липня 1968 р. У 1973 р. до «Спільного ринку» приєдналися Великобританія, Ірландія та Данія; у 1981 р. — Греція; у 1986 р. — Іспанія та Португалія; у 1995 р. — Швеція, Фінляндія та Австрія. Вже на початку 1990-х років тут були ліквідовані бар'єри на шляху руху товарів, капіталів та робочої сили. Нині на «Спільний ринок» припадає близько 90% європейського промислового виробництва, до нього входить 15 країн.

Розглянемо основні тенденції економічного розвитку окремих провідних країн світу.

Сполучені Штати Америки у перші ж повоєнні роки зуміли швидко та ефективно переорієнтувати свою економіку на випуск мирної продукції: до середини 1947 р. перехід був фактично завершений, чому сприяла низка державних заходів, серед яких слід вказати на програми реконструкції для солдатів, що повернулися з фронту, зростання приватного споживання, прискорений розвиток, обумовлений урядовою політикою, спрямованою на розширення експорту. Взагалі політика уряду в цей період була спрямована на забезпечення більшої зайнятості населення. У 1948 р. було збільшено мінімальну заробітну плату, прийнято програму будівництва дешевого житла.

Досить важливу роль у політиці уряду США в 40-ві роки відіграли початок «холодної війни» та план Маршалла. За рахунок прибутків від воєнних замовлень було переобладнано підприємства, збільшено зайнятість, піднято заробітну плату. Війна в Кореї, яка розпочалася у 1950 р., дала змогу ще збільшити воєнні видатки, що також забезпечувало зайнятість населення, але піднесення економіки, обумовлене цією війною, виявилось нетривалим.

Подальше зростання воєнних видатків, спрямованих на розвиток воєнно-промислового комплексу в умовах гонки озброєнь, хоч і давали деяку можливість збільшення зайнятості, але призвели до інших, негативних наслідків. Уряд був змушений скоротити золоті та валютні резерви, збільшити внутрішній борг, скоротити соціальні витрати тощо. У результаті економіка США втрачає динамізм, на деяких напрямках на початку 60-х років стало помітним відставання.

Досить вагомим чинником, який обумовив уповільнення темпів економічного зростання в економіці США, став розпад колоніальної системи, в результаті якого утворюється досить місткий ринок для американських капіталів. І, нарешті, негативним фактором для економіки США стало й утворення двох нових промислових центрів у світовій економіці — західноєвропейського на чолі з ФРН та азійського на чолі з Японією.

Поділ Німеччини після Другої світової війни у повоєнні роки визначив і особливості її розвитку. Економіка західної частини країни, яка у 1949 р. перетворилася у ФРН, розвивалася відповідно до розробленої міністром економіки Баварії, а потім і ФРН Професором Л. Ерхардом концепції «соціального ринкового господарства», що спиралася на традиції німецького народу. Вона включала зосередження народного господарства на збільшенні виробництва та доходу, широке використання конкуренції та підприємництва як незамінної сили господарської динаміки, конкурентоспроможності та суспільного

процвітання. У 1948 р. проводяться: грошова реформа, яка дала змогу звільнитися від величезної маси знецінених грошей; цінова реформа, завдяки якій відпускаються ціни і відміняється регулювання цін та розподілу;

податкова реформа, що захистила права споживача та забезпечила свободу підприємництва. Уже протягом року «шокові» наслідки цих заходів стали пом'якшуватися. Магазили поступово наповнювалися товарами. Зростання цін стабілізувалося приблизно на рівні зростання заробітної плати. На третину підвищилася продуктивність праці. Уже в 1954 р. на третину було перевищено рівень довоєнного виробництва, а до середини 50-х років ФРН вийшла на друге місце в світі після США за рівнем золотих запасів. Ставши провідною країною Західної Європи, ФРН випередила у господарському розвитку своїх минулих переможців. Саме ФРН є фактичним ініціатором створення «Спільного ринку»; її частка вже на початку 60-х років становила понад 60% видобутку вугілля, близько половини виробництва сталі, майже 40% експорту та 35% імпорту ЄЕС.

Серед програм та моделей національного відродження особливу увагу привертає модель французької повоєнної економіки — батьківщини індикативного (необов'язкового) планування та програмування. У 1946 р. тут створюється Генеральний комісаріат з планування. А до початку 60-х років виконуються три плани, спрямовані на модернізацію націоналізованого сектора економіки (1947—1953 рр.), зміцнення конкурентоспроможності приватних фірм (1954—1957 рр.) та перехід від протекціонізму до «відкритої економіки» (1958—1961 рр.).

Французьке планування ґрунтується на розподілі кредитів, податкових заохоченнях і державних інвестиціях. Створено спеціальний фонд (фонд соціально-економічного розвитку), який дає змогу здійснювати інвестування в державний та приватний сектори економіки.

Великобританія вийшла переможницею у Другій світовій війні, але втрати її були надзвичайно великими. Економіка потребувала кардинальних заходів для виводу її з кризового стану.

У липні 1945 р., після перемоги на виборах, до влади приходять лейбористський уряд на чолі з К. Етллі, який розпочав реформи, спрямовані на перехід до «демократичного соціалізму». Так, з метою підтримання повної зайнятості, проводиться часткова націоналізація базових галузей економіки — енергетики, транспорту, кам'яновугільної та сталеливарної промисловості, а також інфраструктури. До кінця 40-х років більше 20% британської промисловості опинилося під безпосереднім контролем держави. Власникам націоналізованих підприємств сплачувалася компенсація.

Досить важливими були заходи уряду лейбористів щодо підтримання фунта стерлінгів шляхом установлення так званої «політики економії» та досягнення рівноваги платіжного балансу, які, на жаль, виявилися недостатньо ефективними. Економічні труднощі зросли з початком розпаду Британської колоніальної імперії, адже країна втратила традиційні джерела сировини та ринки збуту.

Що стосується Японії, то її повоєнний розвиток був якнайтісніше пов'язаний із новими світовими реаліями. Японія змушена була пристосовуватися до нової структури світового господарства, розвивати зовсім нові для себе галузі. Стрімка торговельна експансія Японії досить швидко набрала глобального характеру, японська продукція почала успішно долати конкуренцію інших країн. Усе це досить позитивно впливає на економічну ситуацію в країні, виводить її у 50—60-ті роки в число найрозвинутіших країн світу.

Уже у другій половині 40-х років в Японії розробляється система заходів, спрямованих на повернення від мілітаризму до лібералізації господарської системи та запуску механізму вільної конкуренції, яка вилилася у цілу низку реформ, що створили передумови для успішного розвитку економіки країни. Насамперед це аграрна реформа, що сприяла значному розширенню внутрішнього ринку; демонополізація промисловості шляхом розпуску «дзайбацу» (вертикальних концернів-холдингів), реформа трудового

законодавства і, нарешті, реформа середньої школи, яка дала Японії найкваліфікованішу та найдешевшу у світі робочу силу.

Передбачалася також і структурна перебудова економіки. Оскільки Японія не мала власного сировинного потенціалу, але мала значний трудовий, тут створюється багатогалузевий комплекс сучасних переробних галузей, які б враховували забезпечення експорту та заміщення імпорту. Було також забезпечене поєднання механізмів ринкового господарства з державною підтримкою приватного нагромадження, виходячи з принципу пріоритетів, які мінялися із розвитком структурної перебудови.

Дуже важливим чинником успішного економічного розвитку Японії є запровадження в країні специфічних методів управління та організації праці, серед яких слід згадати колективні форми стимулювання та відповідальності, систему довічного найму, просування по службі «за старшинством» та ін.

Таким чином, за кілька повоєнних десятиріч Японія, зруйнована, з жорстко милітаризованою економікою країна, перетворилася у велику індустріальну державу, що посідає одне з перших місць за рівнем розвитку народного господарства.

Отже, основні тенденції економічного розвитку провідних країн світу у повоєнний період мають як абсолютно нові риси, пов'язані з новими реаліями організації світового господарства, так і такі, що визначилися ще у міжвоєнний період, зокрема збереження і навіть зростання активної ролі держави у економічному житті.

9.2. Господарський розвиток України в 50—80-ті роки

Головним завданням при вивченні другої частини теми є з'ясування основних тенденцій та проблем розвитку української економіки в загальному народногосподарському комплексі СРСР, розглядаючи його з позицій тих заходів, які вживалися союзним урядом, і були спрямовані на модернізацію економічної системи, що склалася у передвоєнні роки та була повторена у перші повоєнні.

Перша спроба реформування командно-адміністративної системи у 50—60-ті роки тісно пов'язана із завершенням сталінського періоду в історії СРСР (березень 1953 р.) і була викликана певними політичними змінами, створенням коаліційного керівництва, провідну роль у якому досить швидко зумів перебрати на себе М. С. Хрущов. Нове керівництво країни розуміло нагальну необхідність модернізації і навіть повної ліквідації системи ГУЛАГу, стимулювання аграрного сектора економіки, проведення перетворень у соціальній сфері, нарешті, відходу від постійної «мобілізаційності» у розв'язанні господарських проблем.

Адже ситуація в економіці країни в цілому, та й України зокрема, була досить складною. Спроби досягти більш збалансованого розвитку народного господарства через підвищення внутрішніх стимулів працівників до праці, послаблення вольових методів керівництва, запропоновані у 1945—1946 рр. потерпіли поразку, і країна повернулася до довоєнної моделі розвитку, а одночасно і до повторення помилок цього періоду. Величезні капіталовкладення значно перевищували планові завдання, а будівництво нових об'єктів не забезпечувалося матеріальними та людськими ресурсами, кваліфікованими науково-технічними та управлінськими кадрами. Приплив у виробництво нових робітників, які не мали елементарних навичок та досвіду роботи, призвів до кризи в організації праці, що проявилася у зниженні темпів зростання продуктивності праці, численних порушеннях трудової та технологічної дисципліни, високої плинності кадрів, зростанні напруженості в робітничому середовищі.

Великі труднощі відчувало сільське господарство. Запроваджені після війни заходи щодо посилення партійно-державного керівництва колгоспами, зокрема обмеження ринкової торгівлі колгоспною продукцією, не стимулювали зростання виробництва. Значне скорочення площ присадибних ділянок колгоспників, зменшення натуроплати на трудові дні, величезні натуральні й грошові податки з індивідуальних господарств селян та інші заходи призводили до значного зниження життєвого рівня та масового відпливу селян із села, хоча цей процес і надзвичайно гальмувала відсутність у колгоспників паспортів.

Одночасно на економічній ситуації надзвичайно негативно відбилася й недооцінка керівництвом країни першої повоєнної хвилі науково-технічної революції, яка все більше проявлялася у якісній реконструкції світового господарства. До того ж посилюється ідеологізація економічної політики та небажання враховувати власний досвід 30-х років, що призвело до значних економічних проблем. У 1951—1953 рр. спостерігалось значне погіршення економічних показників.

Після смерті Сталіна розпочався перегляд економічної політики країни. Хрущов щиро хотів ліквідувати недоліки в економіці й надавав цьому першочергового значення. Перші кроки в цьому напрямку були спрямовані на вдосконалення аграрної політики, на розв'язання продовольчої проблеми та виведення сільського господарства з глибокої кризи. Етапним у цьому відношенні став вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС, який прийняв постанову про невідкладні заходи щодо піднесення сільського господарства.

Одним з перших заходів нового керівництва країни стало істотне зниження сільськогосподарського податку, списання заборгованості за податками за попередні роки, збільшення розмірів присадибних ділянок. Істотно знижені були норми обов'язкових поставок державі продукції тваринництва, збільшені закупівельні ціни на продукцію колгоспів та радгоспів (до кінця 1950-х років

вони зросли втричі). З середини 1950-х років сільське господарство вперше за багато років стало рентабельним. Середньорічні темпи сільськогосподарського виробництва в 1954—1959 рр. становили понад 7%. Однак, як і раніше, переважала політика екстенсивного розвитку. Нарощення темпів зростання виробництва сільськогосподарської продукції досягалося не інтенсивним використанням техніки, передових технологій, більш врожайних зернових та технічних культур у землеробстві, а за рахунок освоєння великих масивів земель у Сибіру, на Алтаї та у Казахстані. Сюди з України в 1954—1955 рр. виїхало понад 100 тис. осіб, переважно молоді, активно надсилалася техніка. Лише у 1955 р. у Казахстан та на Алтай було відправлено більш як 11 тис. тракторів та 8 тис. комбайнів, які й становили основу технічної бази новостворених господарств.

Проте бажаних результатів освоєння земель у Казахстані й на Алтаї не дало, а на сільське господарство європейської частини СРСР, у тому числі й України, за рахунок якого і створювалися нові радгоспи, воно справило негативний вплив. Водночас продовольча проблема залишалася гострою, життєвий рівень сільського населення низьким. Селянство, як і раніше, не було заінтересоване працювати в колгоспах, адже плата за працю була надто низькою, а держава продовжувала на свій розсуд розпоряджатися наслідками його праці.

М. С. Хрущов та керівництво країни намагалися цілою низкою заходів поліпшити ситуацію в аграрному секторі, які, однак, не дали позитивних наслідків. До цих заходів можна віднести рішення наздогнати США щодо виробництва м'яса, масла, молока протягом трьох-чотирьох років; примусове запровадження посівів кукурудзи по всій країні; хімізація землеробства, яка, проте, не була забезпечена відповідними потужностями в хімічній промисловості.

Великі надії покладалися на реорганізацію МТС та продаж техніки колгоспам та радгоспам, що передбачало дещо звузити контроль державної бюрократії над селом. Але при здійсненні цих заходів не було враховано цілої низки чинників, які вкрай негативно вплинули на стан сільського господарства (надзвичайно високі ціни на техніку, відсутність достатніх коштів у господарствах для викупу останньої, втрата кваліфікованих кадрів, що працювали в МТС і не хотіли працювати в колгоспах тощо).

Великі зміни відбувалися не лише в аграрному секторі, а й в інших галузях економіки. У системі економічних перетворень було відведено значну, але недостатню роль науково-технічному

прогресу, технічному рівню промисловості. Адже в середині 1950-х років стало цілком очевидним, що без пріоритетного розвитку нових напрямків у науці радянській економіці не вистояти у протистоянні із заходом. І в багатьох партійних документах

ставиться питання про прискорення НТП, запровадження в народне господарство передового досвіду й досягнень науки та техніки, створюється Держкомітет Ради Міністрів СРСР з науки та техніки.

Проте від самого початку «хрущовських» перетворень було зрозуміло, що майже всім їм протистоїть існуюча система управління, засилля бюрократичного апарату. З 1954 по 1955 рр. було вжито цілу низку заходів, спрямованих на її вдосконалення, що завершилися реформою 1957 р., метою якої була реорганізація управління промисловістю за територіальним принципом. На лютневому пленумі ЦК КПРС було прийнято постанову «Про подальше вдосконалення управління промисловістю та будівництвом», сутність якої полягала у ліквідації галузевих міністерств та створенні з 1 липня 1957 р. територіальних органів управління — рад народного господарства (раднаргоспів), які безпосередньо підпорядковувалися Раді Міністрів союзної республіки. Усього було створено 105 економічних адміністративних районів, у тому числі — 11 в Україні. У функціях Держплану СРСР залишалось лише загальне планування та координація територіально-галузевих планів та розподіл між союзними республіками найважливіших фондів. Постанова підкреслювала головне завдання, яке була покликана вирішити реформа: максимальне використання наявних ресурсів завдяки руйнуванню відомчих меж. Постанова також підкреслювала збереження пріоритетів розвитку важкої індустрії.

Для оперативного управління раднаргоспами з центру було створено республіканські раднаргоспи, а в 1962 р. — Раду народного господарства СРСР. Раднаргоспи здійснювали керівництво всіма підлеглими їм підприємствами, організаціями та установами в межах відповідного адміністративного району.

Перші результати реформи були досить успішними. Зросли масштаби виробничої спеціалізації та міжгалузевого кооперування, прискорився процес створення та запровадження нової техніки у виробництво, нарешті, вона забезпечила більш комплексний розвиток економічних районів. Стало можливим більш раціонально використовувати місцеві ресурси та науково-технічні кадри.

Проте реформа, народжена у надрах апарату і реалізована ним же, не зачепила основ господарського механізму, що існував, а лише частково вирішила завдання, що стояли перед нею, породивши при цьому безліч нових проблем. І хоча зовні нова, «раднаргоспівська» система управління істотно відрізнялася від попередньої, сутність її залишалася тією самою. Залишався той самий принцип розподілу сировини, продукції, той самий диктат постачальника відносно споживача. Економічні важелі просто не могли стати визначальними в умовах абсолютного панування командно-адміністративної системи. Раднаргоспи відносно підприємств практично залишалися тими самими міністерствами, лише функціонували вони в межах певної території, а не галузі. Нові завдання вирішувалися за допомогою старого економічного механізму, а отже, в 1950-х роках при здійсненні економічних перетворень не було належної послідовності та цілеспрямованості, а головне — не ставилося завдання здійснення радикальної реформи існуючого господарського механізму.

У кінцевому підсумку центробіжні сили помітно послабили економічний потенціал країни в цілому, частина раднаргоспів виявилася неспроможною вирішувати великі виробничі завдання. Вже у 1959 р. розпочинається укрупнення раднаргоспів: більш слабкі почали приєднувати до більш потужних (на 1962 рік в Україні їх залишалось 7).

На межі 1950—1960-х років економічна ситуація в країні знову ускладнилася. Далися взнаки не лише об'єктивні причини, а й численні управлінські експерименти в економіці, суб'єктивізм та волонтаризм її керівництва, значне зростання воєнних видатків, нова хвиля політизації та ідеологізації управління економікою.

Уряд робить спробу поліпшити ситуацію цілою низкою заходів, що значно погіршили становище населення. Так, було знижено тарифні розцінки у промисловості приблизно на 30%. Це рішення пояснювалося необхідністю скорочення виробничих видатків, але насправді це означало приховане скорочення заробітної плати робітників.

У 1961 р. було проведено грошову реформу: масштаби цін було підвищено у 10

разів, у зв'язку з чим було випущено нові гроші. Економісти вважають її прихованою девальвацією, адже внаслідок неї ціни на колгоспних ринках, які забезпечували в цей час близько 15% товарообігу, значно зросли. Через деякий час (з 1 липня 1962 р.) було піднято ціни на ряд продуктів харчування й у державній торгівлі (на м'ясо та м'ясопродукти — на 30%, на масло — на 25%).

Ці рішення викликали невдоволення та призвели до стихійних виступів робітників, які довго замовчувалися офіційними джерелами і були висвітлені у пресі лише наприкінці 1980-х років.

Не було вирішене й одне з найважливіших завдань, що стояло перед економікою,— завдання відмовитися від застосування мобілізаційних заходів при розв'язанні господарських проблем. Через кілька років стало зрозумілим, що воно не могло бути розв'язаним радянською економікою, адже економічні стимули розвитку були несумісними з командною системою. Як і раніше, необхідно було організовувати маси людей для виконання різних проектів.

Проте історія «хрущовських» реформ не була б повною, якщо залишити поза увагою соціальні зміни у житті радянських людей, викликані низкою заходів, спрямованих на поліпшення умов життя населення, переважно міського. 25 квітня 1956 р. було скасовано антиробітничий закон 1940 р., що прикріплював трудящих до їхніх підприємств. Тепер робітники могли змінювати місце роботи, попередивши про це адміністрацію за два тижні (це не стосувалося колгоспників, які, не маючи паспортів, не могли за своїм бажанням залишити колгосп).

Було підвищено мінімальну заробітну плату (приблизно на 35%) у промисловості. Змінилася й ситуація в колгоспах: замість існуючої раніше системи оплати праці один раз на рік запроваджено помісячне, подекуди поквартальне авансування (грошове та натуральне), причому грошова оплата колгоспників за 1950-ті роки зросла більше, ніж у чотири рази.

У 1956 р. запроваджено закон про пенсійне забезпечення, за яким майже подвоївся розмір пенсій, а пенсійний вік було знижено до 55 років для жінок і до 60 років для чоловіків. Але колгоспники отримали право на пенсію лише у 1964 р., а пенсійний вік для них наставав на п'ять років пізніше. На початку ж 1960-х років колгоспники нарешті отримали паспорти.

Було скорочено тривалість робочого тижня (з 48 до 46 годин). Відпустка вагітних жінок, скорочена при Сталіні, стала знову стодванадцятиденною. Уряд пообіцяв не випускати нових примусових позик (за якими держава забирала близько 6% річних заробітків), але на 20 років заморозив виплати за попередніми позиками.

Нарешті, високими темпами розвивалося житлове будівництво. Цьому сприяло впровадження нових будівельних матеріалів і, зокрема, залізобетону. У 1951—1958 рр. в Україні було збудовано майже 2 млн. квартир загальною площею 85,7 млн. кв. м., а в 1958—1965 рр. у дію було введено ще близько 60 млн. м² житла. Гострота житлової проблеми знизилася, але рівень забезпеченості житлом залишався низьким і житлову кризу подолати не вдалося.

Таким чином, у результаті реформування економіки в 50-х роках, в Українській РСР, як і в цілому в СРСР, відбулися значні структурні зрушення, але на початку 1960-х років соціально-економічна ситуація в країні загострюється: знижуються темпи зростання продуктивності праці, погіршуються умови життя населення, що проявилось в зростанні цін на продукти харчування, збільшенні непрямих податків, обмеженні присадибних ділянок та поголів'я худоби у підсобних господарствах колгоспників, зростанні загального дефіциту продовольчих та інших товарів. Усе це обумовило необхідність пошуку шляхів подолання негативних тенденцій радянської економіки.

У першій половині 60-х років на сторінках радянської періодики широко розгорнулася дискусія з питань удосконалення господарського механізму, приводом до якої стала стаття в «Правді» харківського вченого Е. Г. Лібермана «План, прибуток, премія». У ході дискусії все більше стверджувалася точка зору про необхідність

поєднання в господарському механізмі планових начал і товарно-грошових відносин. Широке обговорення проблем планування і економічного стимулювання сприяло здійсненню практичних заходів щодо вдосконалення господарського механізму.

Початок реформуванню радянської економіки покляли рішення березневого та вересневого (1965 р.) пленумів ЦК КПРС. Реформа (названа «косигінською» за ім'ям одного з її ініціаторів, голови Ради міністрів СРСР О. М. Косигіна) мала на меті вдосконалити планування й економічне стимулювання і була спрямована на знаходження оптимального сполучення централізованого керівництва економікою й оперативного-господарської самостійності підприємств, зміцнення й подальший розвиток господарського розрахунку. Реформа охоплювала всі елементи господарського механізму: планування, організаційну структуру управління, економічні стимули і господарський розрахунок.

Відповідно до постанови вересневого пленуму «Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва» найбільш суттєві зміни передбачалися у системі управління промисловістю. Передусім було вирішено ліквідувати раднаргоспи та повернутися до галузевого принципу управління. Були знову створені союзно-республіканські та союзні міністерства за галузями промисловості. На практиці це означало, що республіки втрачали контроль над більшістю підприємств.

Наступним важливим напрямком реформи була зміна всієї системи планування та економічного стимулювання. Нова система передбачала таке поєднання методів господарського керівництва, при якому акцент робився на посиленні економічних методів, що відповідно підвищувало вимоги до роботи держплану. Господарська реформа передбачала скорочення кількості обов'язкових директивних планових завдань (до дев'яти). Передбачалося також перейти від валової та товарної продукції до реалізованої, як більш об'єктивного показника ефективності роботи підприємств. Серед якісних показників, що характеризують ефективність господарської діяльності підприємств пріоритетними були визнані прибуток та рентабельність. Для підвищення матеріальної заінтересованості підприємств у результатах праці велику роль відіграло утворення фондів економічного стимулювання, матеріального заохочення робітників і службовців, поліпшення їх добробуту, розширення соціально-культурної сфери.

Господарська реформа поставила також питання переходу до повного госпрозрахунку, хоча здійснити його на практиці через цілу низку причин так і не вдалося. Відомо, що питання про знищення системи директивного планування тоді не стояло, навпаки, йшлося про його посилення. Але в ході реформи постало питання про необхідність поєднання директивних методів планування та економічних важелів, таких як ціна, прибуток, кредит, заробітна плата. При цьому основним питанням реформи залишалося зменшення кількості показників, які зводились «згори», що означало збереження старої концепції плану як системи директивних показників, тобто обов'язкових для виконання планових завдань. І хоча проголошувалась необхідність поєднання адміністративних та економічних методів, перевага надавалася директивним показникам. На практиці це означало, що господарський механізм, закладений в основу реформи 1965 р., зберігав традиційні риси командно-адміністративної системи.

Господарська реформа зачепила й сільське господарство. Відповідно до рішень березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС було прийнято низку заходів, спрямованих на виправлення становища в аграрному секторі. Насамперед було підвищено закупівельні ціни з таким розрахунком, щоб довести їх до рівня, при якому колгоспи та радгоспи не зазнавали б збитків при продажу продукції державі. Роздрібні ціни повинні були зберігатися на попередньому рівні, а різниця покриватися за рахунок державного бюджету.

Важливою причиною відставання сільського господарства був і його низький технічний рівень. Тому було різко збільшено державні асигнування на підвищення технічного рівня сільського господарства, на виробництво сільськогосподарських машин та добрив. В Україні за 1966—1970 рр. кількість тракторів збільшилася на 22%, комбайнів

— на 42%, а застосування мінеральних добрив майже вдвічі. Не менш важливим недоліком була також недостатня спеціалізація сільського господарства, тому було прийнято рішення про її посилення.

Положення реформи входили у життя з великими труднощами, а деякі з них так і не були реалізовані. Передбачені спочатку прямі зв'язки між підприємствами не були запроваджені зовсім через несумісність із системою фондування та розподілу. Як наслідок госпрозрахунків підприємств виявився незабезпеченим матеріально, а підвищення самостійності підприємств — несумісним із повноваженнями міністерств та відомств, директивним плануванням та існуючою системою ціноутворення.

Численні суперечності реформи можна б було знищити, рухаючись поетапно до ринку. Проте це було неможливим через політико-ідеологічні причини. У результаті економічна реформа в СРСР почала згортатися, розпочалося повернення до детального планування та оперативного керівництва підприємствами з боку міністерств та відомств.

І все-таки, незважаючи на суперечливий та непослідовний характер реформи 1965 р., вона дала певний позитивний імпульс народному господарству. В Україні за 1966—1970 рр. істотно (у 1,5 рази) зросли основні виробничі фонди та обсяги промислового виробництва, а національний дохід зріс на 30%. Проте ці позитивні зрушення стосувалися переважно важкої індустрії, а виробництво предметів споживання і надалі істотно відставало. Дещо поліпшилась і ситуація в аграрному секторі, валова продукція якого зросла на 16,6%, але планові показники так і не були досягнуті. А з 70-х років темпи економічного зростання починають знижуватися.

Однією з найголовніших причин цього була амбітна політика керівництва СРСР, яка прагнула мати надпотужний військовий потенціал, що забезпечується військово-промисловим комплексом. Для його розвитку й утримання необхідні величезні матеріальні та фінансові ресурси, одержати які можна лише за рахунок інших галузей народного господарства та низької заробітної плати працюючих, що, у свою чергу, забезпечувалося жорсткою адміністративною планово-розподільчою системою, суворим лімітуванням матеріальних та фінансових ресурсів, а для отримання останніх перевага надавалася екстенсивним методам.

До середини 70-х років стали відчутними помилки радянського керівництва у соціально-економічній політиці. У легкій, харчовій промисловості було зосереджено лише 10% основних виробничих фондів, економіка не орієнтувалася на задоволення першочергових потреб людини. Основну частину промислового потенціалу займала важка індустрія, що призвело до вичерпання природних ресурсів. До того ж у зв'язку з падінням народжуваності число зайнятих у народному господарстві перестало збільшуватися, а отже, зник головний екстенсивний фактор зростання виробництва. Таким чином, темпи зростання промисловості почали падати зі скороченням екстенсивних факторів — виснаженням природних ресурсів і зменшенням народжуваності.

Виходом з цього становища могло б стати запровадження ресурсозберігаючих технологій, перехід на інтенсивні методи господарювання на рівні сучасної НТП, але спроба широкого запровадження досягнень НТП в умовах командно-адміністративної системи виявилася малоефективною; чітко простежувалася тенденція повільного, із запізненням, розвитку у сфері НТП, подолати яку було фактично неможливо. З'ясувалося, що система економічних відносин, яка склалася в народному господарстві, є несприйнятливою до досягнень НТП, а спроби розв'язати цю проблему в межах існуючого надцентралізованого господарського механізму виявилися безплідними. Необхідні були корінні, радикальні зміни та зрушення, принципово нові форми розвитку.

Першим кроком до кардинальних змін у радянській економіці можна вважати квітневий (1985) пленум ЦК КПРС, на якому нове керівництво країни, очолюване М. С. Горбачовим, проголосило курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, який мав базуватися на прискоренні науково-технічного прогресу, технічній реконструкції народного господарства на базі найновіших досягнень науки та техніки. Проголошений курс не означав руйнування командно-адміністративної системи, а лише її

«вдосконалення». Розвиток економіки, як і раніше, орієнтувався на затратний шлях, а тому принести будь-яких позитивних результатів був неспроможний.

Наступний етап дістав назву перебудови. Спочатку її пов'язували з концепцією «вдосконалення господарського механізму», тобто із наданням підприємствам більшої самостійності у розвитку виробництва, оновленні продукції, матеріальному стимулюванні робітників залежно від фінансових результатів діяльності підприємства, тобто з фактичним поверненням до ідей реформи 1965 р. Власне ж економічна «перебудова» розпочалася у червні 1987 р., коли було прийнято «Закон про державне підприємство», за яким керівникам та колективам державних підприємств надавалися надзвичайно широкі повноваження, зокрема право самостійного виходу на зовнішній ринок, здійснення спільної діяльності з іноземними партнерами тощо.

Але на практиці цей закон, що надавав підприємствам право самостійно розпоряджатися своїми прибутками (використовувати їх для розширення виробництва або підвищення заробітної плати), позитивних наслідків не дав. Для українських підприємств він навіть не створив відповідних умов для отримання достатньої самостійності, адже вони залишилися залежними від союзних органів, що і надалі розподіляли матеріальні ресурси, зокрема сировину, матеріали, устаткування, обладнання.

З метою підвищення якості продукції було запроваджено державне приймання, яке виявило серйозні недоліки у забезпеченні необхідного рівня якості продукції. Але й цей крок виявився неефективним, і від державного приймання змушені були відмовитися.

Водночас не було зроблено жодних кроків для структурної перебудови української промисловості: зберігаються звичні тенденції щодо інвестиційної політики, кошти, які виділяються для республіки, повинні були спрямовуватися на будівництво нових промислових об'єктів традиційних для України галузей важкої індустрії, вкрай несприятливих для республіки з екологічного та ресурсного погляду (особливо якщо взяти до уваги надзвичайно складну екологічну ситуацію після Чорнобильської аварії та вичерпання сировинних ресурсів), тоді як існуючий промисловий потенціал вимагав негайного оновлення (зношеність основних фондів підприємств в Україні у другій половині 80-х років досягла 55—60%). До того ж близько 80% підприємств України не виробляли кінцевого продукту, а лише сировину або напівфабрикати для підприємств інших регіонів.

У липні 1987 р. вперше було поставлене питання про радикальну економічну реформу, головним завданням якої мав стати перехід від командно-адміністративної системи господарювання до нового господарського механізму, що базується на економічних методах та демократичних засадах управління і правового забезпечення «нетрадиційних» для радянської системи форм власності — кооперативної, акціонерної, приватної, змішаної та з участю іноземного капіталу. Централізоване управління мав замінити економічний механізм ринкового типу. Але існуючий бюрократичний апарат ставив активні перешкоди на цьому шляху, а тому реформа мала, як і попередні, непослідовний, половинчастий характер, і не тільки не поліпшувала ситуації, а й погіршувала її, руйнуючи існуючу систему і не створюючи нової.

Подібні ж процеси відбуваються і в аграрному секторі України, що ще більше загострювало продовольче питання. У країні наростали інфляційні явища, підвищення заробітної плати робітників і колгоспників не супроводжувалося наростанням товарної маси, зростав товарний дефіцит.

У 1990 р. уряд СРСР розробив програму переходу до ринкових відносин під жорстким державним контролем, але вона не отримала підтримки Верховної Ради СРСР. Не дістала підтримки і більш радикальна програма групи Шаталіна («500 днів»). Врешті-решт Верховна Рада затвердила «Основні напрямки стабілізації народного господарства та переходу до ринкової економіки», але ця програма не мала під собою твердого ґрунту і не могла дати позитивних результатів. Унаслідок всього цього криза радянської економіки поглиблюється. Непослідовна, безсистемна перебудова призвела до невідворотного розвалу радянської економіки і розпаду СРСР.

Тема 10. Економіка незалежної України

Підходячи до розгляду економічного розвитку України на сучасному етапі, його проблем та можливостей, слід пам'ятати, що ми маємо можливість лише фіксувати та аналізувати стан речей на сьогоднішній день, розглядати зміст тих реформ, які наше керівництво проводить, або намагається проводити. Це ще не історія, для історичної оцінки подій слід відійти від них на певну відстань. Адже які наслідки матимуть врешті-решт реформи, як їх оцінять наші нащадки тоді, коли вони стануть історією, сьогодні сказати неможливо.

Таким чином, включивши до нашого посібника розділ, присвячений сучасному стану економіки незалежної України та тієї низки реформ, які, на думку керівництва, повинні істотно поліпшити соціально-економічний стан країни та вивести її з глибокої економічної кризи, ми можемо лише викласти їх зміст, не намагаючись сьогодні шукати (як би нам цього не хотілося) паралелей у попередньому розвитку української та світової економіки і прогнозувати їх успіх або невдачу.

Отже, економічні перетворення, спрямовані на розбудову незалежної економіки України, розпочинаються вже з перших днів існування Української держави. Однак цей процес ускладнювався цілою низкою причин, серед яких слід назвати деформовану структуру народногосподарського комплексу республіки, що дісталася їй у спадок від колишнього СРСР, переважаючий розвиток екологічно небезпечних та енергомістких галузей важкої індустрії, що обслуговували військово-промисловий комплекс СРСР. а отже, потребували реалізації складного та дорогого процесу конверсії, вичерпання значної частини ресурсного потенціалу і, нарешті, неефективне сільське господарство та безгосподарне використання його багатих ресурсів, зокрема найвища у світі розораність сільськогосподарських угідь. Звідси зрозуміло, що специфічною рисою початкового етапу державотворення в Україні була нагальна потреба здійснення швидких, радикальних перетворень, спрямованих на заміну існуючої економічної системи на іншу з метою забезпечення її ефективного функціонування.

Першим кроком на шляху до незалежної української економіки було прийняття 16 липня 1990 р. «Декларації про державний суверенітет України». Але практична реалізація задекларованого ще у складі СРСР наміру про створення самостійної держави з незалежною і міцною економікою відбулася лише з прийняттям «Акта проголошення незалежності України» 24 серпня 1991 р.

Важливим етапом у вирішенні головних завдань перехідного періоду були «Основні напрями економічної політики в умовах незалежності», розглянуті наприкінці жовтня 1991 р. Верховною Радою України, які передбачали структурну перебудову господарства України, конверсію оборонної промисловості, перерозподіл матеріальних та трудових ресурсів на користь виробництв, що виготовляють споживчі товари для населення, а також переорієнтацію машинобудування на першочергове задоволення потреб агропромислового комплексу, легкої та харчової промисловості тощо.

Після розпаду СРСР (грудень 1991 р.) в Україні здійснюються кроки, спрямовані на ринкові перетворення. Уряд з початку 1992 р. запроваджує в обіг купонокарбованець і стає на шлях «шокової» терапії», проголосивши лібералізацію торгівлі та повну свободу ринкових пін, за винятком цін на деякі товари, що призвело до посилення інфляційних процесів та зниження рівня життя основної маси населення.

У березні 1992 р. Верховна Рада України прийняла «Основи національної економічної політики України», що було наступним кроком на шляху розбудови національної економіки. «Основи» включали цілу низку заходів, зокрема роздержавлення, приватизацію, структурну перебудову та модернізацію промисловості, відмову від ряду принципових положень, прийнятих при утворенні СНД (Україна залишається у складі СНД, але повністю виходить з рублевого простору), перехід до взаєморозрахунків з країнами Співдружності на основі світових цін, переорієнтацію зовнішньої торгівлі на західні ринки тощо. Певною мірою прийняття цієї програми стало умовою вступу України

до МВФ (квітень 1992 р.).

Водночас керівництво країни стало на шлях поступових економічних змін із збереженням значних регулюючих функцій держави. Заявляючи про прихильність до ринкових регуляторів, уряд намагався зберегти попередню вертикальну систему управління народним господарством, систему держзамовлень, централізований розподіл найважливіших ресурсів.

Зрозуміло, що перехід від адміністративно-директивної до ринкової економіки, від загальносоюзного економічного комплексу до власної економічної системи не міг бути безболісним. Економіка України переживає глибоку системну кризу, про що переконливо свідчили пануючі в цей період в економічній сфері тенденції. Передусім — це катастрофічне падіння основних економічних показників. Лише за три роки (1991—1993 рр.) національний дохід України скоротився на 39%. Найбільш істотних втрат у перші роки незалежності зазнав споживчий сектор, адже при загальному зменшенні промислової продукції приблизно на 20% виробництво товарів народного споживання скоротилося на 30%, у тому числі продовольства — на 35%.

Глибокі деформації відбулися й у сфері державних фінансів. Україна стала лідером серед інших країн за обсягами дефіциту державного бюджету. У 1994 р. фінансування бюджетного дефіциту поглинуло від 85 до 95% кредитної емісії і досягло майже 20% валового національного продукту. За даними Світового банку, рівень інфляції в Україні у другій половині 1993 р. був найвищим у світі. Ще на початку 1993 р. уряд подав до Верховної Ради України «Основи національної політики на 1993 рік», в

яких передбачалися заходи, спрямовані на фінансову стабілізацію, проте вимога уряду щодо здійснення жорсткої грошово-кредитної політики не дістала належної підтримки парламенту.

Кінець 1991 — перша половина 1994 рр. — це період поглиблення структурного розбалансування економіки України. Світовий досвід переконливо свідчить, що для ефективного господарювання необхідно, щоб у структурі промислового виробництва частка базових галузей (паливно-енергетичний та металургійний комплекси) становила від 19 до 23%. В Україні ж вона у 1992 р. становила 44,9%, в 1993 р. — 37,6%, а в 1994 р. — 45,4%. За цими цифрами криється збереження великої ресурсомісткості суспільного виробництва.

Наступний етап реформування економіки України визначала спроба реалізації програми виведення економіки з кризи, запропонована президентом Л. Д. Кучмою у 1995 р. Програма передбачала низку заходів, спрямованих на прискорення формування ринкових відносин: розвиток підприємництва; лібералізацію торгівлі; створення нової законодавчої бази; кардинальні зміни в грошово-кредитній політиці; безкомпромісну боротьбу зі злочинністю та корупцією.

У жовтні 1995 р. Президент починає здійснювати курс на радикальні економічні перетворення, в ході реалізації якого скасовуються дотації на виробництво збиткової продукції, відпускаються ціни, а також фіксований курс до твердих валют, проголошується необхідність тотальної приватизації, а також суттєвого скорочення бюджетного дефіциту тощо.

У цілому економічна політика цього етапу є, по-суті, комбінацією монетаристських та адміністративних заходів («адміністративний монетаризм» або «монетаристське адміністрування»). Наступні роки показали, що використання монетаристських методів керівництва економікою не змогло забезпечити швидкий та ефективний вихід української економіки з кризи, хоча і дало деякі позитивні результати. Так, 1995 р. характеризується певною стабілізацією грошово-кредитної сфери. Рівень інфляції в Україні становив 181,7% за рік і був майже вдвічі нижчим, ніж у Росії. Це зміцнило грошову одиницю, підняло довіру до неї, створило передумови для проведення грошової реформи.

Серед найважливіших змін, що відбуваються в українській економіці в цей період, слід також назвати істотне зростання темпів приватизації; різке уповільнення темпів спаду виробництва (12,2% у 1995 проти 22,9% у 1994 р.); створення відповідних законодавчих

засад для ліквідації державної монополії щодо власності на землю та формування різних її форм.

Наступний етап реформування економіки України характеризується проголошенням коригування курсу реформ на створення державне регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки, або, інакше кажучи, проголошено курс на побудову соціального ринкового господарства, яке давно вже є реальністю у провідних країнах світу (наприклад, у Німеччині).

Але у господарській практиці 1996 р. та наступні роки принесли народів України нові випробування. У 1996 р. ВВП скоротився на 10%, промислове виробництво — на 5%, випуск товарів народного споживання — на 20%. Спад відбувається і в аграрному секторі. Як і раніше, величезною залишалася заборгованість із зарплати, пенсій, стипендій, яка розтяглася на багато років. У 1997—1999 рр. в Україні продовжувався трансформаційний спад.

Але поряд з тим починаючи з 1995 р. спостерігається уповільнення темпів падіння ВВП більше ніж удвічі. Позначився процес економічної стабілізації в експортне орієнтованих і базових галузях. Проте вихід з кризи ускладнюють енергомісткі експортна орієнтовані галузі, що займають важливе місце у структурі українського виробництва. А наприкінці 1997 р. почала втрачати позиції українська валюта, що проявилось у зниженні курсу гривні.

Болючим місцем в економіці сучасної України залишається бюджетно-податкова система, яка продовжує зберігати репресивну спрямованість. Одночасно характерною особливістю нинішнього економічного становища України є відносна фінансова стабілізація, що проявилось у затвердженні Верховною Радою позитивного бюджету на 2001 р. З'явилися позитивні тенденції й у зовнішній торгівлі. Нинішня економічна політика України знайшла підтримку світового співтовариства у вигляді постійної кредитної підтримки. З'являються надії на позитивні наслідки реформування народногосподарського комплексу України, на створення тут моделі соціально орієнтованої економіки, яка б органічно поєднувала силу держави та енергію приватного сектора.